

A PROTESTÁNS EGYHÁZAK AZ ÜLDÖZÉS ELLEN

Megjelent: Magyarország 1944. Üldöztetés–embermentés. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó – Pro Homine – 1944 Emlékbizottság. (Szerkesztette: Szita Szabolcs.) 1994. 150-184.

Semmiképpen sem tekinthető véletlennek, és nem írható a körülmények számlájára, hogy a Horthy-korszak nacionalista-antiszemita kurzusába egészében véve zavartalanul beilleszkedő protestáns egyházak a II. világháború magyar apokalipszisének idején egészében véve mennyire nem tudtak élni az embermentés területén csak igen szerény mértékben rendelkezésükre álló erőkkkel és eszközökkel. Eladdig a szinte komikus jelenségig, hogy a "nemzet egyházainak" az 1944-es év történéseiből lassanként bizonyos világos konzekvenciákat is levonni kész kevesek szinte teljes egészében az egyházi közvélemény háta mögött, annak egyet nem értésétől rettegve, s végül, de nem utolsósorban, még a nemzet színe elől való bujkálási kényszerérzettel is megterhelve bátorkodtak csak felkarolni, befogadni a sarkaiból kifordult világ üldözött Krisztusait.

Mindezzel együtt, akkor, amikor az alábbiakban megkíséreljük elvégezni az embermentés protestáns egyházi közegben, avagy ezzel valamilyen összefüggésben álló megnyilvánulásainak számbavételét, akkor a lehető mértékben igyekszünk tekintettel lenni az egyesek olykor önmagukon felülemelkedő, erre törekvő erőfeszítéseire, továbbá mindazokra a felismerhető korrektív momentumokra, amelyek az imént körvonalazott képet árnyalni segítenek. Eközben persze továbbra is és folyamatosan szem előtt tartjuk azt a tényt, hogy az egyházi embermentő szolgálat eredményei elsősorban nem az intézményes struktúrákat minősítik, hanem az azzal szemben, deficitjei jellemezte nehézségek ellenére is homo christianusként helytálló kevesek emberségét. Kötelességünk ezt kiemelni egyébként azért is, mert máskülönben könnyen szem elől téveszthetnénk a szenvedők és a mártírok méltóságát, amit többek között ugyanaz ad meg, mint a lehajoló irgalomét: másként is történhetett volna.*

1. Az egyházvezetés

Szinte hónapok teltek el a német megszállást követően, míglen a református és az evangélikus egyházak, azaz a jelentősebb közéleti tekintéllyel és kiterjedt kormányzati-közigazgatási kapcsolatokkal rendelkező két nagy protestáns felekezet vezető köreiben derengeni kezdett a határozottabb állásfoglalás szükségességének felismerése. (A kisebb egyházakról, amelyek egyébként sem bírtak számottevő hierarchikus intézményi szerkezettel, e fejezetben – a szűkre szabott keretek miatt – nem szólunk.) Szemléletüket persze még később is befolyásolta, kezdetben azonban egyértelműen hatása alatt tartotta az a tudatosan is vállalt helyzetértelmezés, hogy az új szituációt adottnak fogadják el, a kormányzatot legitimnek tekintik, kompetenciájába tartozónak ismerik el a zsidó kérdés megoldását, s tartózkodnak attól, hogy ezeket illetően alapvető kifogásokat emeljenek. Kapy Béla evangélikus püspök május második felében elhangzott kijelentését idézzük: A kormánynál tett bejelentés "lényege, hogy nem gyakorolnak bírálatot a zsidókra vonatkozó rendelkezések felett és nem szólnak hozzá azok politikai oldalához, hanem csupán a zsidó származású keresztyének egyházi életének lehetővé tételét szorgalmazzák".¹

Az első zsidóellenes rendelkezések kiadását követően nyomban beterjesztett intervencióikban az egyházfők általában véve mentességet kértek az egyházaikhoz tartozó személyek, de legalább egyházi szolgálatot végző híveik számára a csillagviselési kötelezettség és egyéb más rendelkezések alól. Kérték annak lehetővé tételét is, hogy a zsidó-keresztény családok tarthassanak keresztény háztartási alkalmazottat, továbbá azt, hogy a keresztény zsidók ügyeinek képviselője kerüljön ki a Zsidó Tanács fennhatósága alól egy külön keresztény intézőbizottság kezébe.²

A két nagy protestáns egyház egyébként kezdettől fogva összehangolta a zsidók érdekében tett lépéseit, s adott esetben azonos vagy éppen közös szövegű beadványokat terjesztettek be a kormányzat elé.³ Kéréseik azonban alig találtak meghallgatásra, ami egyébként azért is elgondolkodtató lehetett, mert a többségi katolikus egyház is hasonlóan járt el. A 145/1944. ME. sz. rendelet – nyilván elsősorban a katolikus egyház nyomásának engedve – a kivételezettek körét bővítette a lelkészekkel és a diakonisszákkal. A többi kérést a kormányzat figyelmen kívül hagyta, s hosszú ideig az egyes beadványokra sem válaszolt. Első ízben május 10-én reagált egy igen magabiztos és az egyházi fél álláspontja iránti minimális respektust is alig kifejező, miniszterelnöki átiratban (valamennyi egyház felé azonos szöveggel). Ebben hangsúlyozta, hogy a keresztény egyházi szempontoknak a törvényhozásban semmi szerepük nem lehet, lévén hogy "a zsidó fogalmat felekezetre való tekintet nélkül, faji alapon kell meghatározni". Egyedül a háztartási alkalmazottak és a külön zsidó-keresztény intézőbizottság ügyében helyezte kilátásba az egyházi kérések szűkre szabott keretek közötti teljesítését. A partikulárisabb és más irányú kezdeményezések hasonló eredménytelenséggel végződtek. Jellemző momentumként említhetjük itt meg, hogy a "nemes gondolkozású" Tasnádi Nagy András, a képviselőház elnöke, egyúttal a Budapesti Református Egyházmegye főgondnoka, mereven elzárkózott az őt személyesen felkereső Ravasz Lászlónak a presbiterek mentesítése tárgyában tett indítványa képviselőletétől. Nem tudunk azonban arról sem, hogy számottevő foganatjuk lett volna azoknak az alkalmankénti intervencióknak, amelyekkel az egyes egyházi vezetők (elsősorban Ravasz László püspök) igyekeztek bizonyos, kivételesnek látott egyéni ügyekben, "a személyes befolyás által elbírt mértékben" közbenjárni. (Az egyházfőkhöz tömegével érkező segélykiáltások döntő többsége persze többnyire nem is jutott tovább a püspöki hivataloknál vagy éppen a püspöki titkár íróasztalánál, s a válasz általában véve néhány soros, sablonos lelkigondozói levél volt csak.⁴

A "keresztény" kormányzat iránti egyházi lojalitás szinte karikatúrába illő tragikus esete volt, amikor Ravasz László ref. püspök és Mester Miklós kultuszminisztériumi államtitkár külön kihallgatáson kérte a miniszterelnököt és külügyminisztert a Gestapo által letartóztatott Miss Jane Haining Mariann, a *Budapesti Skót Misszió* tíz éve itt szolgálatot teljesítő vezetőjének szabadon engedésének kieszközlésére, továbbá a gettósításnál tapasztalható brutalitások kivizsgálására. Teljesen eredménytelenül. Az áldozatos lelkű skót hölgy Auschwitzban fejezte be életét. Hasonló eredménytelenséget kellett megtapasztalnia azonban a gettóba zártak érdekében interveniáló Győry Elemér dunántúli és Révész Imre tiszántúli püspöknek is.

Az egyházvezetés magatartásában fordulatot az *auschwitzi jegyzőkönyvről* és az Endlősungról szerzett értesülések eredményeztek. Hatására a két vezető protestáns egyház hierarchiája külön-külön levélben kereste meg ismét a miniszterelnököt. A május 19-én kelt és markánsabb református változatból idézünk:

"De még két dologra Nagyméltóságod nagybecsű figyelmét újra fel kell hívnunk.

Az egyik az: méltóztassék gondoskodni arról, hogy a kitelepítések során a keresztyén vallású zsidók külön elhelyezést nyerjenek s a keresztyén egyházak lekipásztórainak módjukban álljon zsidónak minősülő híveiket elkülönített helyükön szabadon meglátogatni [...]

A másik, amit meg kell említenünk, még csak egy sejtélem és aggodalom. Jeleket látunk, amelyek arra mutatnak, mintha az elkülönítés mellett az ország határán kívülre való deportálás is előkészületben állana.

Fel kell hívnunk nagyméltóságod figyelmét azokra a szomorú eseményekre, amelyek más országok zsidóságának hasonló deportálását végső befejezéshez juttatták s nagyon kérjük Nagyméltóságodat, hogy az ilyen események elkerülésére mindent megtegyen s a magyar királyi kormányról és ezzel az egész magyar nemzetről az azokért járó felelősséget elhárítani méltóztassék."⁵

Az információs szempontból minden eddigtil eltérő helyzet egyfajta konzekvenciájaként kell értékelnünk Ravasz László május 24-i szokatlanul határozott hangvitelű körlevelét is (nyilván nem véletlen, hogy ugyanezt szó szerint átvette a tiszántúli kerület püspöke is). Ebben érzékelteti a lelkészi kar előtt a veszély valódi méretét, s felhívja figyelmüket a világnézeti pogányságtól való tartózkodásra és a zsidó áttérési szándékok komolyan vételére. Szavai azonban mégsem mennek túl néhány általános igazság és "önös" érdekű tétel (mint pl. az Ószövetség zsidótalanításának szűkebb egyházi szempontból is fontos elutasítása) hangoztatásán. Annak aláhúzásával pedig, hogy a zsidó áttérők esetében tudni kell, "a keresztyénség nem életbiztosítás, [...] aki ilyesmit keresett a keresztyén egyházban, az a mai napok szörnyű csalódásaiból tisztán láthatja, hogy hiába jött közénk", valamint annak kiemelésével, hogy az egyház vezetése a zsidóügyben "mindent megtett, amit megtehetett, s tiszta tekintettel néz bárhonnan jövő kérdés elé", gyorsan hatálytalanította is, amit korábban mondott, és lényegét illetően aligha szolgálta a gyülekezeti lelkészek jobb lelkiismeretének felébresztését.⁶

A május közepén kelt két iratot csak igen lassan követte az újabb, valóban határozottnak nevezhető fellépés. Mint alább látni fogjuk, feltételezhetően nem véletlenül. A közben eltelt időben mindenesetre tovább folyt az államhatalmi tényezőknél való kilincselés, eredményezve is néhány szerényebb engedményt. Így érték el június közepén egy Ravasz László által benyújtott ötlet segítségével a zsidó származású protestáns presbiterek (összesen talán 40-50 ember) diakónussá való "átminősítéséhez" a belügyminisztériumi hozzájárulást, ami a korábbi kivételezési rendelet alapján mentességet biztosított az ilyen személyeknek. Továbbá: a gettók lelkészek általi akadálytalan látogatásának elvi engedélyét (ami a gyakorlatban mégis mindvégig igen önkényes maradt); a zsidó származású keresztyén gyermekek árvaházakban való elhelyezésének és a vegyes házasságban élő zsidók gettóba hurcolástól történő megkímélésének elvi kilátásba helyezését.

Az idő előrehaladtával egyre fokozódott a kormányzatra nehezedő bel- és külpolitikai nyomás, beleértve ebbe az egyházak ilyen értelmű fellépéseit, valamint a változó hadihelyzetet is, amelyek június közepére megérlelték Horthyban és környezetében a zsidókérdés intézésének mérséklésére teendő lépéseket. Ekkor született meg Ravasz László indítványára és fogalmazásában az a június 21-én a miniszterelnöknek átnyújtott levél, amelyben a protestáns egyházi vezetők egyöntetűen "elítélik" a zsidókérdés megoldásának folyó "módját", a deportálások embertelenségét, azt, hogy az elhurcoltak útja, mint hozzátartozóik tartják, "a végső megsemmisülésbe vezet". Isten rendelése alapján "kárhoztatnak minden olyan elbánást, amely az emberi méltóságot, az igazságot és az irgalmasságot megsérti és az ártatlanul kiontott vér rettenetes ítéletét idézi népünk fejére". Az egyházfők e beadványban külön is és ismét szót emelnek a keresztyén zsidók érdekében, és könyörögnek" a miniszterelnöknek, "vessen véget a kegyetlenkedésnek". "De ha szavunknak foganatja nem lesz – írják –, kénytelenek leszünk egyházunk közvéleménye és a világprotestantizmus színe előtt bizonyosságot tenni arról, hogy mi Isten üzenetét nem hallgattuk el."⁷

Miután érdemi választ soraikra nem kaptak, s az események menetében sem volt tapasztalható semminémű változás, a tiltakozó deklaráció eszközét helyezték kilátásba. Ravasz László el is készített egy ilyen szöveget, amelyet a tervek szerint július 2-án, vasárnap

minden protestáns egyházi szószéken felolvastak volna. Ebben tájékoztatták volna a híveket a legutolsó kormányhoz intézett intervenciójuk tartalmáról, feltárva egyúttal az egyházi közvélemény előtt a zsidóirtás elleni eddigi tiltakozásaiknak a kormányzat részéről való figyelmen kívül hagyását.⁸ A tervezet azonban végül is nem jutott céljához. A katolikus hercegprímás hasonló tartalmú és már kipostázás alatt álló pásztorlevelének hatósági elkobzása után a kormányzatnak, tudomást véve a protestánsok tervéről is, sikerült mindkét felet eltántorítania szándékától. Kompromisszumos "megoldás"-ként elérte, hogy a gyülekezetekhez végül is csak egy hatsoros tájékoztatás menjen ki arról (kérve a lelkészeket ennek a július 19-i istentiszteleten történő felolvasására), hogy a két "evangéliumi egyház, illetve a római katolikus egyház vezetősége a zsidókérdés kapcsán, különösen a megkeresztelkedett zsidók érdekében, ismételten eljár az illetékes kormánytényezőknél és ez irányú fáradozásait tovább is folytatja".⁹

A manifesztum sorsával kapcsolatos korabeli és azóta is köztudatban élő felfogás a kormányzati erőszak számlájára írja a fiaskót. A valóság ezzel szemben egészen más. A nyilvános tiltakozás ugyanis alapvetően belső okok miatt, néhány aláíró püspök aggályán és módosító szövegjavaslatának elhúzódó tárgyalásán, valamint az üggyel kapcsolatos titoktartás értelemszerűen bekövetkező fellazulásán bukott el. Egyesek azt kifogásolták, hogy a szöveg nem tartalmazza a bombázások elleni tiltakozást is, volt, aki a templomokban való felolvasást tartotta helytelennek stb. Igen tanulságos megfigyelni az ellenérvek háttérében meghúzódó motivációkat. A vétóval élők többnyire az államhatalommal való szembekerülésnek a pénzügyi kihatásaira, az iskolák elvételének lehetőségére s az egyházvezetők elleni feltételezhető repressziókra hivatkoztak. Többen ezek elkerülése céljából is látták volna jónak a bombázások elleni – nyilvánvalóan propagandisztikus értékű – protestálás szövegbeli szerepeltetését.

Rövid kitérőként külön is utalunk rá, hogy az állami dotáció szinte mindvégig egyike volt azon legjelentősebb faktoroknak, amelyek az egyházakat szinte odaláncolták a politikai hatalomhoz. Igen érzékletesen fejezi ki ezt az a néhány sor, amit az evangélikus országos felügyelő, báró Radvánszky Albert írt szeptemberben a németbarát Reményi-Schneller Lajos pénzügyminiszternek, megköszönve az egyik püspöki székház építésére kiutalt "rendkívüli és kivételes" államsegélyt: "Ezért teljes mértékben Tiéd az egyházkerületnek és egész egyházunk megkülönböztetett hálája."¹⁰

A nyilvános tiltakozás elvetelésének okait elemezve meg kell még említenünk azt is, hogy a jelzett fogalmazvány radikális változatának szószólóit nem utolsósorban egy olyan külső taktikai szempont mozgatta, amelynek a püspöki kar egyes tagjai egyébként sem tulajdonítottak különösebb fontosságot. Amint a római katolikus egyház energikusabb fellépésében is jelentős szerepe volt az egyházat ennek elmulasztása esetén érhető "kedvezőtlen megítélés"-re hivatkozással érvelő pápai sürgetésnek,¹¹ úgy a protestánsokat sem hagyta hidegen a külföldi egyházak szimpátiájának esetleges elvesztése. Annál kevésbé, hiszen az angolszász egyházak és főként a szövetséges hatalmi érdekszférákban működő ökumenikus egyházi intézmények részéről egyre fokozódó elégedetlenséggel szemlélték a magyar egyházak viselkedését. Utalt erre már a miniszterelnökhöz intézett június 21-i levél is, jelezve, hogy a protestáns egyházak eddigi lojalitásáért őket "a világkereszténység vezető testületeinek vádja és felelősségre vonása ér[i]". Még egyértelműbben utal erre azonban Ravasz Lászlónak az eseményeket kommentáló *Pro memoriája*, nem hagyva kétséget afelől, hogy a nyilvános tiltakozás igazi mozgatója a reklámpolitikai momentum volt: "ha csak egy templomban is megtörténik ez a felolvasás, célunk el van érve. [...] Nem tudtam a jelen lévőket arról meggyőzni, hogy a bombázás elleni tiltakozással ne kapcsoljuk össze a kérdést. Előbb a zsidókérdésben kell elfoglalnunk az egyedül helyes álláspontot és ezt kell kifejezésre juttatnunk, mert ezzel már rég tartozunk [...] A külföldi egyházak akkor veszik komolyan a

bombázás elleni tiltakozásunkat, ha a másik kérdésben elfoglalt bátor állásfoglalásunk megnyerte az ő helybenhagyásukat."¹²

A protestáns egyházak zavarodottságára és végső gyengeségére nyilvánvaló kihatással volt persze az is, hogy úgy érezhették, a nyíltan felvállalt protestálással ők idézik csak fejükre a kormányzat haragját, miközben a többségi katolikus egyház érintetlen marad. Tanácsstalanságukat fokozta, hogy a hercegprímás, Ravasz és Raffay Sándor evangélikus püspökök többszöri kísérlete ellenére, hasonlóan a későbbiekhez, mindig elutasítólag reagált a közös keresztény egyházi fellépés indítványára.

A június végi egyházi akciót – meghíúsulása dacára is – sokan úgy értelmezik, mint ami a budapesti zsidóság megmentését jelentette, hiszen a kormányzat, amelye tiltakozással – úgymond a bukás szélére jutott volna –, szorult helyzetében ezt kínálta fel cseréül a meghátráló egyházaknak. Ráadásul katolikusok és protestánsok egyaránt hajlamosak csak a saját érdemeiknek betudni ezt az eredményt. A tények persze egészen mást mutatnak. A deportálást Horthy – elsősorban a külföldi tiltakozások hatására – még július 7-én leállította, s mint már említettük, régebb óta fontolgatott egy ilyen döntést.¹³ Külön elemzés tárgyát képezhetné annak végiggondolása, hogy az egyházi vezetők mennyit tudtak ekkor e döntésről és mennyire tekintették szilárdnak ezt az elhatározást. Feltételezésünk az, hogy a kormány egyházaknak tett 11-i ígérete a budapesti zsidók deportálásának felfüggesztésére, amit egy másnap kelt levélben Sztójay külön írásban is megerősített, nem volt újdonság, s legfeljebb csak bizonyos nyomatékot kölcsönzött a Horthy-féle döntés realitásértékének. Valószínűsíti ezt az is, hogy június 20-a körül felfokozódó egyházi aktivitás – láthatóan – maga sem volt teljesen független a színpalak mögötti politikai erőpróbától, sőt feltételezhetően egyik részét képezte egyfelől a döntéshelyzetben lévő mérsékelt politikai tényezőkre kifejtett nyomásgyakorlásnak, másfelől pedig a Horthy körüli konzervatív körök részéről a radikális náciorientációt képviselőkkel szembeni akcióknak. A kormányzó közvetlen környezetével bensőséges szálakon érintkező Ravasz László június közepe, meglehetősen váratlan aktivizálódása és kezdeményező szerepe mindenképpen erre utaló jelnek tekinthető. Hasonlóképpen nem választhatóak el e politikai mozgásoktól azok a további eredmények, amelyek az egyházakkal folytatott tárgyalásokat még követték. Így mindenekelőtt a keresztény zsidók megkímélésének homályos ígérete egy esetleges mégis bekövetkező budapesti deportálás esetére, s az az engedély, amely lehetővé tette a konvertiták érdekképviselőt ellátó Magyarországi Keresztény Zsidók Szövetségének létrejöttét, továbbá a keresztény lelkészek hozzátartozóinak mentesítését a zsidótörvények hatálya alól. Tágabb összefüggésben idevehető még az a felhatalmazási jogszabály is, amely a zsidótörvények alóli kivételezési jogkörrel ruházta fel augusztusban a kormányzót. A keresztény egyházfők e vonalon többek ügyét tudták még (nem utolsósorban Mester Miklós államtitkár segítő közreműködésével) a későbbiekben pártfogolni.

Rövid kitérőként szót kell itt ejtenünk még arról, hogy a háborús körülmények folytán ez idő szerint Svájcban tömörülő nemzetközi (ökumenikus) egyházi szervezetek és munkatársaik nagy erőket mozgósítottak a faszizmussal szembeni egyházi küzdelem, köztük nem utolsósorban a menekültek és az üldözött zsidók támogatására. Az ökumenikus mozgalomba elsősorban csak nemzeti külpolitikai érdekekből bekapcsolódó magyarországi református és evangélikus egyházak vezetői azonban nem éltek az embermentő szolgálat szempontjából ezen a kapcsolatrendszeren keresztül kínálkozó, meglehetősen komoly volumenű lehetőségekkel. Sőt, kifejezetten kellemetlenkedésnek tekintették az innen, éppen a zsidókérdés ügyében feléjük irányuló megkereséseket és kritikákat, s az 1944-es márciusi fordulatot követően pedig Sztójay kérésére fel is függesztették Genffel ápolt addigi kapcsolataikat. A már Svájcban székelő megbízottaikat mindenesetre igyekeztek még felhasználni arra, összhangban a korábbi gyakorlattal, hogy aktív propagandát fejtsenek ki a hazai állapotok lehető eltussolásában. Természetesen nehéz pontosan felmérni, mennyiben

segíthettek volna e szálak a magyar egyházak 1944-es humanitárius tevékenységének elmélyítésében. Abból azonban, hogy Genf felől Budapest elzárkózása ellenére is számos jelentős támogatást sikerült nyújtani Magyarországnak (pl. komoly pénzügyi segélyeket, köztük az amerikai methodisták részéről az egyházi zsidómentő szolgálatok céljára szánt adományok diplomáciai csatornákon és a Nemzetközi Vöröskereszt útján való eljuttatása), arra utal, hogy az egyházi mozgástérnek e meglehetősen jelentős vonala kihasználatlanul maradt. Mi sem jellemzőbb ennek súlyára, mint az, hogy az *Auschwitzi jegyzőkönyv* Svájcba történő kicsempészését követően – amelynek megszervezése még csak véletlenül sem jutott eszébe a dokumentumot ugyancsak ismerő magyar egyházvezetőknek – egyes ottani protestáns körök vállalták magukra a világszerte óriási visszhangot kiváltó leleplező erejű anyag terjesztését. A svájci ökumenikus tényezőkkel való kapcsolatok részleges és illegális fenntartása érdemileg végül is két ember nevéhez fűződik. Az egyik közülük Pap László református teológiai tanár, a *Magyar Ökumenikus Ifjúsági Bizottság* elnöke (az általa vezetett szervezet volt egyébként az egyik létrehozója a *Magyar Menekültügyi Ifjúsági Bizottságnak*), a másik pedig az ez idő szerint Genfben tartózkodó evangélikus Radvánszky Albert, akinek igen jelentős érdemei voltak egyfelől a hazai embermentő szolgálat, elsősorban is a *Jó Pásztor Bizottság* külföldi pénzügyi támogatásának megszervezésében, másfelől pedig abban, hogy személyes intervencióival és az ökumenikus tényezők álláspontjának Magyarországra való eljuttatásával közreműködött a hazai egyházvezetőknek a zsidóüldözéssel szembeni álláspontja fentebb ismertetett befolyásolásában.¹⁴

A június végi, július eleji események kétségtelenül a csúcspontját jelentették az egyházi vezetés részéről folytatott embermentő küzdelmeknek. Ennek ellenére a továbbiakban is nyílt még lehetőség a cselekvő szerepvállalásukra. Ezek köréből említhetjük elsőként a *Jó Pásztor Bizottság* – később még bővebben is szóba kerülő – munkájához nyújtott erkölcsi támogatást és bizonyos mértékű gyakorlati segítséget is. Ez utóbbiakat tekintve külön is kiemelendő, hogy a Ravasz-féle irányítás viszonylagos nagyvonalúsággal kezelte a bizottság tagjai közé való felvételi szándékokat, hozzájárulva az életmentést is jelentő diakónusi igazolványnak az új munkatársul jelentkező néhány zsidó származású személy részére való megadásához. Hasonló területet jelentett továbbá a keresztény zsidók érdekvédelmi szervezetének részbeni felkarolása, a diakónusi kategória lehető bővítéséért tett ismételt próbálkozások.

A kisebb-nagyobb jelentőségű, segítő tartalmú megnyilvánulások közül kiemeljük végül még azt a református részről tett kísérletet, amely azt célozta, hogy az egyházi tanintézetek zsidó származású diákjai is bekapcsolódhassanak az ősszel kezdődő oktatásba; evangélikus vonatkozásban pedig azokat a közbenjáró intézkedéseket, amelyeket egyes lelkészek és gyülekezeti tagok SS-be való besorolásának elkerülése érdekében tettek a felső szintű állami hatóságoknál.

Igaztalan lenne persze nem szólni arról, hogy az események hatására a hierarchia egyes tagjainál számottevő szemléleti változásnak is tanúi lehetünk, s hogy a mindegyre radikalizálódó történések többek addig is vívódó lelkiismeretét indították el közülük, a cselekvés korábbinál határozottabb irányába. Példaként említhetjük itt meg Lázár Andor dunamelléki főgondnok és Szabó Imre budapesti református esperes nevét. Álláspontmódosulásuknak önmagában vett értéke mellett természetesen megvolt az a külön kisugárzása is, hogy bizonyos bátorítást, ösztönzést adtak más, felelős pozícióban levő szereplők számára.

Semmiképpen nem lehet független ettől a lélektanilag is megváltozott helyzettől, hogy kapcsolatok épültek ki (főként Bereczky Albert és Soos Géza révén) az ellenállási csoportosulások irányába, kibővültek és bejáratottabbakká váltak a konspirációs együttműködés mechanizmusai. A deportálások augusztus végére várt felújítása előtt például nagy erővel működött a Bereczky Albert–Ravasz László–Komoly Ottó–Muraközy Gyula–

Ambrózy Gyula és mások formálta konspirációs hálózat, eltökélt szándékot tükrözve minden lehető megtételére a tragédia elkerülésére.¹⁵

Az őszi fordulat gyökeresen új helyzetet teremtett. Egyrészt teljesen reménytelenné vált a bármilyen eredményt is hozó párbeszéd eszméjének ápolása a kormány iránt, s maradt tehát inkább az apró, gyakorlatias közbeavatkozások lehetősége, másrészt pedig lehetetlenné vált továbbra is és az eddiginél még határozottabb hangon tiltakozni az eseményekkel szemben.

A dunántúli püspökök például szót emeltek a Szálasi-éra újabb kegyetlenkedései ellen, a családok drasztikus szétszakítását eredményező elhurcolások miatt. A püspökök közül többen is mérsékletet kértek a nemzetvezetőtől és más állami vezetőktől az üldözöttek érdekében, tiltakoztak a mind jobban eszkalálódó erőszakhullám ellen. Igyekeztek védelmükbe venni az atrocitásoknak és egyéb veszélyeknek kitett egyházi alkalmazottakat, beosztottakat. (Egyik megrendítő példája az ilyen eseteknek, amikor az egyik református lelkész zsidó származású, súlyos beteg, gyermekágyas feleségét kellett kimenteni a helyi nyilasok karmai közül, megakadályozandó Hegyeshalom felé való elhurcolását. De figyelmet érdemlő az az intervenció is, amit báró Radvánszky Albert, az evangélikus egyház egyetemes felügyelője tett 1944 novemberében a Jolsvatapolcán szolgáló és október végén letartóztatott s hadbírótság elé állított Szivák Emil ev. lelkész érdekében a honvédevezérkar főnökénél, Beregfy Károlynál. Nem tudjuk, kapott-e választ. Eredménye azonban nem volt közbenjárásának, mert Szivákot Dachaubá hurcolták. A felszabaduláskor végül is megmenekült). Megemlíthetjük Ravasz László és Raffay Sándor püspökök ama kísérletét, amellyel még az utolsó időkben is megpróbálkoztak egy Szálasi felkereső és nála az aktuális fejlemények miatt tiltakozást kifejező közös keresztény deputáció létrehozásával. (Sajnos, Serédi Jusztinián hercegprímás nem látta kívánatosnak a kérdés ekkénti kezelését.)¹⁶ Az evangélikus egyház báró Radvánszky Albert és Vargha Sándor egyetemes főtítkári vezetésével október elején *Magyar Protestáns Központi Hivatal* hozott létre a Svéd Vöröskereszt védnöksége alatt. E munka keretében igyekeztek például gyermekeknek és aggoknak menedéket nyújtani és vidéki otthonokat rendelkezésre bocsátani a vöröskeresztes embermentéshez. Az év végi apokalipszis időszakából említhetjük azonban még azokat az egyházvezetői intézkedéseket is, amelyek révén reformátusok és evangélikusok igyekeztek gondoskodni a budapesti gettót látogató lelkészek kinevezéséről. Így nyújthattak lelki és gyakorlati segítséget is nyomorúságok között élő híveiknek Borsos Sándor és Nagy Gyula református, valamint Csepregi Béla és Grünvalszky Károly evangélikus lelkészek.¹⁷

Fontossága és igen széles tömegeket érintő mivolta okán szót kell ejtenünk az áttérések speciális kérdéséről, ami az 1944-es évben meglehetősen készületlenül érte az egyházakat, nagyon ellentmondásos reakciókat váltva ki köreikben. Összefoglalóan az alábbi dilemmával kellett (volna) megbirkózniuk: A zsidók önmentési igyekezetével szembeni antiszemita averziók, mind az egyházi, mind a társadalmi közegben; az áttérések nemegyszer kizárólag formai jelensége. A dilemma súlyát jól érzékelteti Kapy Béla evangélikus püspök egyik kijelentése: "Nem tagadhatjuk meg egyházunk missziófeladatát, mely természetesen a zsidókkal szemben is fennáll, viszont nem alacsonyíthatjuk le egyházunkat és nem engedhetjük azt egyéni érdekek kiszolgálójává tenni. A meggyőződés és lelki átalakulás nélkül menekülő zsidók felvétele a keresztyén egyházba az első áttérési mozgalomnál [ti. az ellenforradalmi kurzus kezdetén] sok kárt okozott a keresztyén egyházaknak."¹⁸ Az 1944-ben erősen megnövekedett arányú áttérés lényegében a három történelmi protestáns egyház felé irányult. (A kézenfekvő okok mellett nyilván azért is, mert az egyébként szintén üldözött többi kisegyház tagjának lenni már eleve inkább életveszélyt jelentett, mint életbiztosítást.)

Az evangélikus és református egyházak áttérési gyakorlatát egy 1943-as rendelet írta elő. A református egyház – nem utolsósorban a korszak antiszemita közhangulatának engedve – általában egyéves felvételi előkészítő periódust írt elő a zsidó hitről áttérni szándékozók

számára. Az evangélikus előírás ennél liberálisabb volt: egy hónapnál nem rövidebb és minimum húsz órai oktatást tett kötelezővé, s nagy mozgásteret hagyott a lelkész esetenkénti mérlegelésének. E tény áll tulajdonképpen annak a háttérében, hogy bár a két egyháznak az áttéréseket illető 1944-es magatartása között alapvető eltérés nem volt, az evangélikus felekezet vezetői szinteken tapasztalható reakciója, konfrontálódva a betérés "veszélyeivel", igen eltért a reformátusétól. Túróczy Zoltán tiszakerületi püspök már március 28-án reagált a politikai fordulat ez irányban várható következményeire, leszögezve, hogy "megoltalmazandó egyházunkat azoktól, akik érdekből óhajtják előzőnleni gyülekezeteinket", "minden áttérni szándékozó zsidót részletesen ki kell hallgatni, mert nem nyújthatunk segédkezet a zsidóknál többször előforduló ahhoz a szándékhoz, hogy a legkülönbözőbb felekezetek részéről is biztosítani óhajtják a családot, s ezért a család különböző tagjai különböző vallásokra térnek át".¹⁹ Ezt elhárítandó a püspök a maga kerületében megszigorította az országosan érvényben lévő szabályrendeletet, félévi egyházlátogatási próbaidőt és másik fél év oktatási időszakot előírva az áttérés feltételeként. Hasonló szellemben járt el a dunáninenni püspök is, azzal a különbséggel, hogy ő május 6-án (!) módosította fél évre a betérési folyamatot, mondván, "természetes [...], hogy ilyen mozgalommal szemben le kell bocsátani a sorompót. Egyházunk nem menedékhely, hanem Krisztus híveinek közössége."²⁰ (A többi kerület szintén szigorított az 1943-as törvényen.) Miután a reformátusoknál ilyen lépésre nem volt szükség, ott csak a már meglévő merev keretek betartásának fontosságára kellett figyelmeztetni a lelkészi kart, például azért, fogalmaz a Kálvin téri ref. lelkész, Muraközy Gyula, mert a "liberálisok" "a többi lelkipásztor testvéreket saját híveikkel való kontliktusba sodorják [...azzal,] ha az egyik [...] pár órai előkészítés után megkeresztel embereket, a másik [...] pedig csak egyévi előkészítés után [...]"²¹

Az evangélikus példakkal azt a nézetünket illusztráljuk, miszerint az egyháznaknál ilyen úton védelmet kereső zsidók visszautasításának az oka nem elsősorban (csak) és kizárólag valamilyen szentségtisztelő pietás volt, vagy éppen az áttérés "mentőerejének" taktikai indíttatású védelme. (Ez idő szerint egyébként sem nagyon fordult még elő a keresztleveleknek tucatárúvá válásuk okán történő hatósági negligálása, mint ahogy arról is csak elvétve tudunk, hogy a hatóságok érdemi kifogást támasztottak volna a keresztelezési szabálytalanságok miatt.) Mutatja ezt többek között, hogy a lelkészi kar és az egyháztagek körében nem találtak különösebb visszatetszésre sem a szigorítások, sem pedig a törvényi keretek betartására felszólító instrukciók, de éppígy sok gyülekezet lelkészének és presbitériumának félreérthetetlen prózai okokkal indokolt "sorompóleeresztése" is, s végül az, hogy viszonylag igen kevés olyan hatósági eljárás ismert csak, amelyet a keresztelezés körüli visszaélések miatt indítottak volna. Természetesen mindez nem jelenti azt, mintha az egyházvezetőknek ne lehetett volna indokoltan tartaniuk az egyházi és társadalmi közvélemény ellenszenvétől egy liberálisan kezelt betérési úzus esetén, s azt sem, mintha közülük némelyek nem őszintén gondolták volna, amikor a keresztség szentségének méltóságára hivatkozással tanúsítottak merevséget annak "funkcionális" igénybevételével szemben. Olyanok is voltak, akik azért zárkóztak el a megengedőbb gyakorlattól, mert racionálisan látták, hogy a "csodaszer" hatékonysága lényegesen szerényebb a hozzá fűzött reményeknél, vagy mert valóban e hatékonyság – meglehet vitatható – taktikai szempontját tartották szem előtt. Nehéz például mást feltételezni a zsidókérdésben máskülönben szilárd elvi alapokon álló Révész Imre tiszántúli ref. püspök esetében, aki egy június 1-i körlevelében alig hihető könyörtelenséggel követelte meg a hatályos rendelkezés "legszigorúbb" betartását, "meggondolva, hogy itt olyan óriási egyházi közérdekek forognak kockán, amelyek parancsolólag felette állnak a legjogosabb magánérdekeknek és humanitárius szempontoknak is".²² És nem jelenti mindez végül azt sem, mintha az egyházvezetés egyértelmű szigorúsággal tartotta volna be a rendelkezéseket, s feljelentésen kívül egyébként ne engedett volna viszonylag széles körű szabadságot a lelkész számára a lelkiismeretével

összeegyeztethető döntés meghozatalához, és bizonyos határokon belül ne igyekezett volna megfelelni a helyzet követelményeinek. Ez utóbbit tükrözi például az augusztusban létesített külön missziói-lelkészi hivatal, amely a budapesti evangélikus egyházmegye keretében végezte, függetlenített munkatársakkal, a betérni kívánó több ezer ember ügyét, beleértve ebbe a konvertáltak esetleges lelkigondozói és gyakorlati segítségét is.²³ Jelentette viszont más oldalról azt, hogy az egyházak nem voltak képesek sem az akut szituáció lélektani drámáját megérteni, sem pedig a szeretetparancsolat minden más törvény felett álló bibliai igazságát alkalmazni az adott helyzetre. (A groteszk egészen furcsa megnyilvánulásaként lehet csak értékelni némelyek abbéli félelmét, hogy a sok áttérőt nem tudják majd befogadni a templomok.) És jelentette végül azt, hogy az egyházirányítás merevsége, szankciókkal fenyegetőző utasításai nagyon nagy mértékben gátolták a kívánatos cselekvésben az e tekintetben amúgy sem felettébb problémaérzékeny és helyzetmegítélésben sokszor naiv látású papságot és presbitériumokat. Sajátosan paradox volt azok helyzete, akik a vonatkozó rendelkezések és hierarchikus szemléletük következtében egy-egy emberileg megértett eset kapcsán hivatalos útmutatást kértek, mert ezzel egyúttal fel is számolták az addig megvolt mozgásterüket. Ilyen esetek pedig bőségesen adódtak.

2. A központi jellegű intézmények

A felső egyházvezetés mozgásterétől számos vonatkozásban eltérő adottságai és cselekvési lehetőségei voltak az egyházi struktúra olyan intézményi közegeinek, amelyek csak lazább (felügyeleti) szálakkal kapcsolódtak a központi adminisztrációhoz. Gondolunk itt mindenekelőtt a *"Jó Pásztor"* Bizottságra, a diakonissza intézményekre, a különböző egyháztársadalmi szervezetekre, a kórházakra.

Bizonyos tartalmi természetű megfontolások miatt e kategóriába tartozónak látjuk azonban a segítség és az életmentés kisegyházi kereteken belüli szép és olykor igen hatékony példáit is. Elsősorban azért, mert e közösségek viszonylagosan elenyészőnek nevezhető hierarchikus szerveződése miatt az egyes funkcionális egységek jószerével úgy működtek, mint egy nagy egyház missziói-diakóniai állomása. Nem véletlen, hogy a körükből ismert embermentő megnyilvánulások szinte kizárólag egy-egy kiemelkedő személy nevéhez kötődnek, úgy, mint egy történelmi egyházi diakóniai vagy kórházi intézetében. Végül lényegesnek érezzük azt a momentumot is, hogy e közösségek – hisz lényegesen kevesebb szállal kötődtek a politikai vezetéshez –, egy olyan szituációban, mint amilyen 1944-45-ben volt, nagyobb cselekvési szabadsággal is bírtak. Ez utóbbi tényező kedvezett egyébként annak is, hogy e kis közösségeken belül – a maguk lehetőségei szerint – szintén megteremtődhessenek azok az embermentésben előnyös funkcionális feltételek, amit a nagy egyházak intézményeinél azok zártsága és egyszerűsített belső hierarchicitása jelentett. Az egyes intézményeken belüli embermentő tevékenységről szólva kell itt említést tennünk még a formai jegyek alapján szintén idesorolható gyülekezetekről. Arra való tekintettel azonban, hogy ezek működése csak eszközi lehetőségeit illetően minősíthető intézményinek, egyébként azonban szinte teljes mértékben egyéni jellegű volt, külön fejezetben foglalkozunk a kereteik között megnyilvánult humanitás ismertetésével.

Az itt és a további fejezetekben szóba kerülő részletek nemcsak az eddigiek számszerű kiegészítését jelentik, hanem egyúttal a rászorultak iránt megnyilvánuló, illetve meg nem nyilvánult cselekvő humanitás egy – e közeget illetően természetsszerűleg – más módusát is tükrözik: Nem számadatok, hírek, segítségkérések, betérjlesztések, intervenciók papírokon tárgyiasult és taktikai-stratégiai vitákon elszellemült alakjában, hanem hús-vér valóságban, a szomszéd, az azonos utcában, településen lakó szemmel látható sorsában, az ajtón kezével és véres arcával kopogtató, döbrent-rettegő tekintetével segítségért, bebocsátásáért esdeklő

alakjában és a mindezzel találkozók másik ember határozott-bizonytalan, bátor vagy éppen féltő érzelmeivel, eddigi szilárdnak hitt felfogásával viaskodó, avagy éppen könyörtelen, dogmái börtönébe zárkozva adott reakcióinak kézzelfoghatóságában.

Amikor már majd a történeti jövendőben mindössze egy rövid mondat fogja csak utalásszerűen jelezni a protestáns egyházak második világháború alatti embermentő szolgálatát, akkor ennek lényegi tartalma minden bizonnyal a Jó Pásztor és gyermekotthonai lesznek. A zsidótörvények hatására és az így hátrányosan érintett hívek támogatására 1939 végén létrejött katolikus püspökkari bizottság példája alapján a református egyház körében is megfogalmazódott egy hasonló szervezet létrehozásának igénye. Noha Ravasz László konventi és zsinati elnök mérsékelt erővel maga is támogatta volna e prozódiciót, mások ellenkezése miatt ekkor még nem valósulhatott meg. Végül Bereczky Albert és a szabadegyházi tömörülés egyfajta csúcshervét jelentő *Magyar Evangéliumi Szövetség* elnökének és Jó Pásztor elnevezésű bizottsága alelnökének, Poór Jenő malomigazgatónak beadványa nyomán, 1942 októberében létrejött a *Református Egyház Egyetememes Konvertjének Jó Pásztor* Missziói Albizottsága. Ügyvezető elnöke Muraközy Gyula Kálvin téri lelkész lett, titkára pedig Éliás József. A bizottság kifejezett célja a munkaszolgálatos és internálótáborokban lévő zsidó származású református hívek pásztori és szociális-karitatív gondozása. Munkája lassan bővült, s 1944-re már a szabadegyházak érintett tagjainak ügyeit is a magáénak tekintette. Az evangélikus egyház, előbb csak Kemény Lajos budapesti esperes révén, majd később felsőbb szintek jóváhagyásával is bekapcsolódott e szolgálatba.

Az intézményes egyházak részéről anyagi támogatásban szinte egyáltalán nem részesülő munkaág hatalmas szervezési munkát végzett, aminek eredményeként sokágú vallásos "mentálhigiénias" missziót folytathatott. Látogatta az országszerte szaporodó internálótáborokat, közbenjárt személyes ügyekben, és anyagi támogatásban (pénz, ruhanemű és hitéleti irodalom) részesítette a munkaszolgálatosokat és hozzátartozóikat.

Az 1944 márciusi fordulat teremtette új helyzet nem érte felkészületlenül a bizottságot és munkatársait. Élükön a szolgálat lelkét jelentő, fáradhatatlan Éliással, gyorsan tudtak alkalmazkodni a minőségileg egészen más szituáció követelményeihez. Egyrészt folytatták a már megkezdett keretek közötti munkájukat (ami értelemsszerűen kibővült az egyre korlátozottabb lehetőségekkel bíró zsidók még több irányú segítségével, a megduzzadt áttérési hullámmal együtt járó előkészítési tanfolyamok lebonyolításában való közreműködéssel), másrészt számos újszerű feladatot is vállaltak. Folyamatosan figyelemmel követték a világi hatóságok által kibocsátott vagy csak tervezett intézkedéseket, figyelmeztetve ezekre az egyházi főhatóságokat, egyúttal intézkedési javaslatokat is betérjesztve. Együttműködtek a Török Sándor-féle zsidó-keresztény érdekvédelmi szervezettel, bekapcsolódtak a más egyházak részéről folytatott hasonló irányú segítő akciókba, a különféle zsidó önmentő próbálkozásokba, a nemzetközi segélyszervek: követségek, vöröskeresztek, nem utolsósorban a Lutz-, Wallenberg- és Langlet-féle mentőmunkába (pl. a nagyszámú oltalomlevél kanalizálásával). De részt vettek az ellenállás más ágaiban is. Az egyik legfontosabb mozzanata volt ennek az *Auschwitzi jegyzőkönyv* Soos Géza-Éliás József-Küllőiné Székely Mária összjátékban való fordítása és továbbítása az egyházfők felé, valamint Éliás József és a *Szent Kereszt* képviselőjében eljáró Cavallier József – az előbbivel összefüggésben álló – közvetítő útja Apor Vilmos győri püspökhöz a három nagy történelmi egyház együttes fellépésének előmozdítása céljából.²⁴

A Jó Pásztor tevékenységének másik örökbecsű "műve" a több mint harminc otthon létesítésével megszervezett gyermekmentő akció, amelynek köszönhetően 1944 őszétől kezdve mintegy 2000 (többségében zsidó származású) gyermek menekült meg a biztos pusztulástól. A Jó Pásztornak már ezt megelőzően is volt hasonló jellegű tevékenysége: az Eger melletti Noszvajon rendeztek be egy református árvaotthont, amelyben zsidó és nem zsidó származású gyermekeket helyeztek el. Muraközy Gyula és Kemény Lajos már május 8-

án kérték a belügyminisztert, engedélyezze – a külföldi példának megfelelően –, hogy szervezetük "a keresztyén vallású, a törvény értelmében zsidónak tekintendő olyan gyermekeket gondozásába vegyen, akinek szülei a közelmúltban elhaltak, munkaszolgálatra kerültek, vagy bármi módon elszakadtak a gyermektől [...]". Hasonló szándékot később is beterjesztettek különböző fórumokon az egyházi képviselők. A munka megindulása azonban nem kapott zöld utat, noha a rászorultak száma napról napra emelkedett, s az evangélikus egyház részéről a Jó Pásztorhoz delegált Sztéhlo Gábor személyében már meg is volt az az ember, aki speciálisan e területtel törődött volna. A hivatalos engedély nélkül azonban egyszerűen vakmerőség lett volna egybegyűjteni a gyermekeket, hiszen ezzel akár az ellenkezőjét is előidézhatték volna. A megoldás végül egy áthidaló kombinációval született meg. A Nemzetközi Vöröskereszt magyarországi delegátusa, Friedrich Born építette be szeptember elején a maga tevékenységébe a gyermekmentést, a delegáció B osztályaként (az A volt a Komoly Ottó-féle cionista – nagy részben szintén gyermekmentő – osztály) "Jó Pásztor" név alatt.

Az első otthon október 5-én nyílt meg 40 gyermekkel, 12 gondozóval a Bérc u. 13. sz. alatt. Az otthonokhoz, azaz a gyermekek gondozása céljából igénybe vett lakásokhoz többnyire felajánlás által jutottak hozzá, lévén azok nemzetközi vagy éppen svéd vöröskeresztes védettsége garancia a tulajdonosok számára is. Az otthonszervezés legendákba illő részleteit, a hatóságok, nyilas hordák részéről való zaklatásokat, az élelembeszerzés bonyodalmait (ezt javarészt egyébként Born biztosította), Sztéhlo és munkatársai halált megvető hősies magatartását, heroikus küzdelmeit az olykor szinte teljesen lehetetlennel nem áll módunkban itt részletezni. A körülmények érzékeltetésére álljon itt azonban néhány rapszodikus felsorolt eset Sztéhlo egyik korabeli jelentéséből:

"Szept. 28. A Jó Pásztor Lázár utcai irodájában megjelent egy idős nagymama egyéves fiú és négyéves leány unokáival. Az apa ismeretlen helyen munkaszolgálatos, az anyát hadi munkára elvitték. Az öregasszony tehetetlen a két kicsi gyermekkel.

Szept. 30. Hatéves gyermek csöngött be egyedül, lezüllött külsővel az irodába. Jó emberek irányították ide. Áll a gyermek Budapest háborús forgatagában s minden körülményét [...] össze lehet foglalni ebben a két drámai hangzású szóban: Senkije sincs!

Okt 16-án reggel a delegáció kertjében egy kosárba tett csecsemőt találtak, rajta cédulával, hogy Fillér u. 60-ba kérik [(a Vöröskereszt központi irodája)...], ugyanitt naponta 25-30-asával jelentek meg az anyák, gyermekeik segítségét kérve. [...]

Kritikussá a helyzet a gyermekek miatt akkor vált, amikor a téglagyári gyűjtőtáborból kiválogatták a munkaképes zsidókat s elvitték. Ekkor egyes házakba [...] százával zártak be gyermekeket teljesen felügyelet és gondozás nélkül. [...]

Ilyen esetek elmondása után nem vitás, hogy segíteni kellett gyermekéletek százainak megmentése érdekében."²⁵

Szinte felsorolhatatlan azoknak a segítőknek a neve, akik közreműködtek Sztéhlo munkájában. Megemlíthetjük mindazonáltal a szintén Jad Vasém-elismerésben részesült Koren Emil evangélikus lelkész és felesége nevét, valamint Pap László teológiai tanárét, aki Buda és Pest kettészakadása után a pesti oldalon is irányította a gyermekmentő szolgálatot.²⁶ Ugyanígy érdemes megemlíteni, hogy a gyermekotthon-szervezés egyúttal a más vonatkozásban ellehetetlenülő Jó Pásztor Szolgálat továbbvitele is volt azok részéről, akik a munkatársak közül nem kényszerültek illegalitásba (mint pl. Kádár Imre és felesége, Hajós Emil és neje, Gyürk István és mások).²⁷

Noha a protestáns egyházak diakonissza-intézményi hálózata korántsem vethető egybe az ennek formailag megfelelő katolikus szerzetesrendi struktúra méreteivel, ezek a közösségek éppúgy kivették részüket az 1944-45-ös háborús hónapok alatt az emberi életek lehető védelmében, mint az utóbb említettek. Az evangélikus *FÉBÉ Diakonisszaegyesület* ez időszak alatti tevékenységéről írja összefoglaló jelentésében a felügyelő esperes: "Budapest ostroma alatt minden intézményében otthont és védelmet nyújtott sok embernek, főleg fiatal

leányoknak és a legnehezebb körülmények között is szolgálatait hittel és Istentől kapott erővel végezte.²⁸ Az önzetlenül tevékenykedő diakonisszák közül Huszár Margit életét is áldozta a harcok közepette, szolgálatvégzés közben. Az egyesület részt vállalt ezenkívül az evangélikus egyházba áttérni kívánó zsidók előkészítő oktatásában is.

Az ellenállás és az életmentés különösen fontos központját jelentette a *Dunamelléki Református Egyházkerület Filadelfia Diakonisszaintézeti Alapítványának* intézethálózata. Az intézmény diakonisszái nagy bátorsággal, erkölcsi szilárdsággal végezték tevékenységüket, rendelkezésre állva bárhol, ahol szükség volt rájuk: fővárosi vagy vidéki menhelyeken, gyermekotthonokban, betegellátó helyeken. Többen segítették közülük a Jó Pásztor és Bereczky Albert munkáját. A szolgálat mártírjaként kell megemlítenünk Gönczy Júlián diakonissza nevét. Az Alapítvány *Bethesda Kórháza* menedékül szolgált számos exponált baloldali személynek, ellenállóknak és üldözötteknek. Itt rejtőzött egy időben például Tildy Zoltán, Mester Miklós, Bereczky Albert. Itt tartottak fontos találkozókat az egyházak, a zsidóság és az ellenállási mozgalom emberei egymással. Az alapítvány nyomdáján árpapapírokat sokszorosítottak a családfákat gyártó Bottyán János ref. lelkész közreműködésével. Százakra tehető azok száma, akik az alapítvány intézményeiben és munkatársaitól kaptak segítségeket, hosszabb-rövidebb távú menedéket. Külön is megemlíjtük a Bethesda Kórház irányítói közül Bodoky Richárd igazgató és Péter János intézeti lelkész nevét, akik vezető szerepet játszottak az embermentő tevékenységbe való bekapcsolódásban és annak koordinálásban, Cseh-Szombathy László Kálvin téri református presbitert, a diakonissza-kórház főorvosát, aki többek között beutalókkal segített egy-egy ember helyi és máshol történő elrejtésében, valamint Juhász Margit diakonisszát, aki maga külön is bújtatott egy zsidó családot, előbb saját kis lakásán, majd pedig vidéken. Neve méltán szerepel ott a Jad Vasém által nyilvántartott *Igazak* sorában.²⁹

Kiterjedt embermentő tevékenység folyt a *Magyar Keresztény Leányegyesületek (KLE) Nemzeti Szövetségének* keretében. Közlebbi tudomásunk van a szövetség által Keléden fenntartott otthonban gondozott menekült lengyel lányoknak nyújtott segítségről, valamint arról a nagyszabású szolgálatról, ami a szövetség Bocskay út 35. sz. alatti székházában folyt. Különösen Victor Erzsébetnek, a szövetség főtitkárának és legközelebbi munkatársának, Tukka Ilonának vannak múlhatatlan érdemei abban, hogy a székházban lévő dolgozó nők otthonában "szállást és menedéket adtak üldözött nőknek, katonaszökevényeknek és az ellenállási mozgalom embereinek", erdélyieknek és zsidóknak, "állandó kellemetlenkedéseknek kiteve [magukat] a nyilasok részéről". Az ostrom alatt a ház 52 lakója közül 22 rejtgetett ember volt. Emellett sokat segítettek a szomszédságban lévő zsinagógában elhelyezett munkaszolgálatosoknak is. A KLE bekapcsolódott a Nemzetközi Vöröskereszt tevékenységébe is, részt vállalt a Sztelho-féle otthonok fenntartásában és a külföldre menekítendő gyermekek transzportjának összeállításában.³⁰

A diakonisszák önfeláldozó szolgálatának szép példája a következő, meglehetősen epizódyszerű, de mégis sokatmondó eset. A Bereczky Albert és Békefi Benő lelkészek által létrehozott *Református Gyülekezeti Evangelizáció Baráti Társaság* által alapított nyíregyházi *Magyar Ébredés Diakonissza Testvérház* egyik diakonisszája, Borza Erzsébet, Bereczky Albert hívására, 1944 őszén megjelent Budapesten, s eleget téve a lelkész kérésének, elvállalta az egyik védett házban bújtatott 35-40 zsidó származású gyermek gondozását, együttműködve ebben Zsindelyné Tüdös Klárával és a Pozsonyi úti (Bereczky-féle) református egyházközség "*Kaláka*" nevezetű ifjúsági csoportjával. Munkáját egészen addig folytatta, míg egyik este be nem állított egy nyilas osztag, akik megszidva őt "aljasságáért", ti. azért, hogy zsidó gyermekek őrzését vállalja, "amikor a magyar gyerekek sokkal nagyobb veszélyben vannak". Személyes lélekjelenlétének és meggyőző helytállásnak köszönhetően végül is félnap haladékot adtak a gyermekek eltüntetésére. Tüdös Klára közreműködésével a svéd követség másnap reggel el is szállította a bújtatottakat.³¹

Már csak működésének közismertsége miatt is "szolidabb" magatartásra kényszerült a majd száz éve Budapesten tevékenykedő *Skót Misszió*. A kereszténységnek a zsidóság felé megnyilvánuló misszió bizonyágtételét és a két vallás egymás közötti jó viszonyának az ápolását is előmozdítani szándékozó intézmény a német megszállásig részt vállalt az áttérők számára szervezett tanfolyamok szervezésében. A Misszió Vörösmarty utca 49-51. sz. alatti épületében svéd védnökség alatt gyermek- és anyaotthont tartottak fenn, elhelyezést biztosítva benne mintegy 70 gyermeknek, 30 anyának és jó néhány apának is. Az otthon decemberi rendőrségi felszámolása során a lakókat a gettóba hurcolták. Egy részüket azonban sikerült kimenekíteni. Közülük némelyek ismét visszatértek, és másokkal együtt (összesen öt gyermek, öt anya, három nő és négy férfi) itt élték meg a felszabadulást az ezt követően menekültotthonként működő misszióban. Az intézmény működésének szomorú momentuma a már említett Miss Jane Haining auschwitzi mártíriuma. Végül megemlítjük még, hogy a nyár folyamán ebben az épületben kapott otthont a Török Sándor-féle *Keresztény Zsidók Magyarországi Szövetsége* is.³²

Az embermentés és az ellenállás fontos egyházi centruma volt a református *Soli Deo Gloria Diákifjúsági Szövetség* (SDG), amelynek elnöke Soos Géza minisztériumi tisztviselő, a *Magyar Függetlenségi Mozgalom* (MFM) vezető személyisége, az ellenállás jeles embere, alelnöke pedig Bognár István tanár volt. Elsősorban az ő nevükhöz fűződik, hogy a SDG 1944-ben tevékenyen bekapcsolódott az üldözöttek mentésébe: "fokozott emberbaráti munkát végzett az ún. magyar baloldaliak és különböző Magyarországra menekültek között, valamint a zsidók és zsidó-keresztények rejtegetése, mentése terén" – írja Soos Géza elnök. A társadalmi egyesületek közül csak kevés olyan volt, amely az SDG-hez hasonlóan nyitva merte tartani kapuit a német megszállás után is a lengyel menekültek előtt. A szervezet Kálvin tér 8. sz. alatti központi székházában, s még inkább, balatonszárszói és szilicei telepein szép számmal fogadtak be a már említettekén kívül franciákat, angolokat és más idegeneket is. Tevékenyen részt vett az SDG a *Magyar Menekültügyi Ifjúsági Bizottság* munkájában is. Önmagáért beszél, hogy a bizottság állandó irodája a szövetség központjában működött. Soos Gézának igen széles körű tevékenységéből fontosnak tartjuk e helyütt is kiemelni az *Auschwitzi jegyzőkönyv* Magyarországra és a magyar egyházfőkhöz való eljuttatásában játszott fontos szerepét, valamint azokat az akcióit, amelyek keretében, miniszteriális kapcsolatai felhasználásával, ruhaneműt juttatott el munkatáborban szenvedő zsidók részére.³³

Röviden utalhatunk itt még az SDG és a *Szabad Élet Diákmozgalom* nevű ifjúsági ellenállási szervezet közötti kapcsolatokra is. Az együttműködő SDG-tagok (főként Nagy Gyula és Hamza András ref. lelkészek, valamint Kiss Sándor és Vatai László) egyik fontos tevékenysége volt református fiataloknak a Görgey Zászlóaljba való beszerzése.³⁴

Az SDG mellett működött ún. általános, azaz felekezet feletti szellemiségű másik diákmozgalom, a Karácsony Sándor neve fémjelezte *Magyar Evangéliumi Keresztény Diákszövetség* (MEKDESZ) is fontos gócpontja volt az ellenállásnak és embermentésnek. A kis létszámú, ám annál messze sugárzóbb, evangéliumi szellemiségű szövetség nem véletlenül állt szemben már a kezdeti időktől fogva a fasizálódó tendenciákkal. 1944-ben számos tagja vette ki részét az üldözöttek segítésében. Hársfa u. 59/b sz. alatti épületük, a *Diákok Háza* a fegyveres ellenállásban is részt vevő Görgey Zászlóalj egyik bázisa volt.³⁵

Említhetjük azonban itt az egyes intézmények humanitárius megnyilvánulásának olyan más példáit is, mint az *Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsának*, a *Pápai Református Főiskola* igazgatótanácsának elhurcolt tanárok, diákok érdekében tett közbenjáró lépéseit.³⁶

Az emberi szeretet és irgalom, a keresztény hitüktől ihletett humánus jeleit kutatva a protestáns egyházak körében, mint fentebb már céloztunk rá, nem látjuk indokoltnak a felekezetenkénti és történeti múlt alapján való szigorúan önálló tárgyalást. Így folytatjuk az eddigieket minden különösebb átmenet nélkül a *Magyarországi Adventista Egyház* elnöke, a

Jad Vasém-díjas Michnay László történetével. "Az üzöttek aranyszívű papja", ahogy Peterdi Andor "megénekelte", a borzalmas év őszén páratlan bátorsággal karolta fel zsidó származású ismerőseit és ismeretlenjeit, mintegy ötven embernek nyújtva védelmet és táplálékot az egyház XIV. kerületi, Dorozsmai úti házában. Visszaemlékezések szólnak azonban még más, hasonló célú egyéni akciókról is.³⁷

Közelebbi adataink nincsenek ugyan róla, de megemlíjtjük, hogy egyháztörténeti munkák és kortanúk szólnak a metodista egyház budapesti gyülekezetének a svájci konzul, Carl Lutz közreműködésével végzett nagyarányú mentőmunkáiról, elsősorban is a svájci védlevelek zsidók számára történő kieszközlése útján, továbbá a metodista vallású, zsidónak számító és más okok miatt üldözött emberek védett házakban való elhelyezésével. A *Keresztény Testvérgyülekezet*, élén Kiss Ferenc teológiai professzorral, az *Országos Református Szeretetszövetség* ügyvezető igazgatójával, szintén több zsidó-keresztényt mentettek meg e módon. Ez irányú fáradozásaik "egészen természetesek" is voltak abban az értelemben, hogy tudunk róla, közeli jó kapcsolatokat ápoltak a *Krisztust Hívó Zsidók* mozgalmával.³⁸

Végül, de nem utolsósorban foglalkozunk valamivel részletesebben is az unitárius Szent-Iványi Sándor és barátai szerteágazó és igen eredményes életmentő szolgálataival. Arra, hogy Szent-Iványinak milyen érdemei vannak az ellenállási tevékenység és az angolszász, liberális polgári orientáció-politikai oppozíció országmentő próbálkozásaiban, itt csak a legszükségesebb mértékben térünk ki.

Az Erdélyből menekült lelkész, teológiai tanár, későbbi polgári demokrata politikus 1941-től a budapesti unitárius gyülekezet vezető lelkészeként működött. Lelkészi tevékenysége hamarosan igen fontos szellemi központtá fejlődött. Az általa létrehozott *Emerson Céh* és *Heltai Gáspár Bibliakör* a humanista szellemiség és a liberális keresztény eszmék eleven közegévé vált, kiegészülve egyfajta angolszász irányú politikai elkötelezettséggel. Még 1944 előtt nagyszabású tevékenységet fejtett ki a lengyel, brit, amerikai, holland és más külföldi menekültek, hadifoglyok, katonaszökevények mentése, sorsának könnyítése érdekében. Támogatást szervezett, egyebek között a fent említett két szellemi fórum által alakított *Segítő Bizottság* közbejöttével, az anyagilag tönkrement zsidók számára. Már ekkor bekapcsolódott a kormányzati körökben artikulálódó politikai kiútkeresési akciókba. 1944-ben pedig, noha illegalitásba kényszerülve, szintén minden energiáját a zsidók és politikai üldözöttek, valamint a bizonytalan helyzetben lévő külföldi diplomaták és katonaszökevények, és hadifoglyok mentésére szentelte. Mindehhez felhasználta széles körű külföldi és diplomáciai kapcsolatait. Támogatta azonban erőfeszítéseiben néhány egyházi munkatársa is, így például Kelemen Sándor, Kereki Gábor, Rajk Ferenc, Szántó Dénes Bálint. Az egyik legfontosabb segítőtársa volt felesége, az amerikai származású Yelinek Olga, akivel különösen is zsidók bújtatásában működött együtt. De segítette Szent-Iványi a zsidó ellenállást is, részt vett embereknek a gettóból való kimentésében, bekapcsolódott a Nemzetközi Vöröskereszt tevékenységébe. Különösen is jelentős volt az az akciója, amelynek keretén belül mintegy száz, nagyjából külföldi állampolgárt rejtegetett a Vas u. 17. sz. alatti Pajor Szanatóriumban. (Az épület, amelynek vezetője Pajor Ferenc igazgató főorvos volt, az ellenállás ismert személyisége, egyébként is fontos centruma volt a polgári értelmiségi oppozíciónak és embermentésnek. Itt volt a jeles polgári demokrata politikus, Supka Géza, ugyancsak unitárius egyháztag ellenállási tevékenységének főhadiszállása is.³⁹) A szanatóriumban Szent-Iványi által rejtegetett és ellátásban részesített menekülők valamennyien túléltek a pusztító időköt úgy, hogy az utolsó heteket, a szovjet megszállás miatt már az unitárius egyház Koháry (ma Nagy Ignác) utcai épületében vészték át.⁴⁰

3. Egyének, gyülekezetek és más közösségek

Annak ellenére, hogy forrásaink alapján meglehetősen szűk körét rajzolhatjuk meg csak azoknak, akik aktívan közreműködtek a veszélyben forgó emberi életek mentésében, elmondhatjuk, hogy ez nem jelenti azt is, mintha mindenki más tudatosan elkerülte volna a felebaráti szeretet gyakorlását, avagy ennek éppen az ellenkezőjét cselekedte volna. Sokan a segítség "egyszerű" módozataiban találkoztak csak a történelem ekkori kihívásaival: a mindennapi élet apró eseményeiben, a szolgálat emlékezet számára sem fennmaradó magától értetődőségeiben. Jellegében ehhez hasonlóan tekinthető a lelkészek és más egyházi foglalkozású személyek feltehető többségének az a "szimpla" tette is, hogy több-kevesebb egyértelműséggel sikerült megőrizniük a szélsőségektől való távolságtartás attitűdjét. Voltak persze olyanok is, akik együtt úsztak a szennyes áradattal, s még többen voltak azok, akiknél a mások sorsa iránti közömbösség durvább vagy kevésbé bántó mértéke volt tapasztalható. Ez utóbbiakat illetően különösen is az ideologikus kötöttségek jelölhetőek meg a humánus nyilvánításának gátjaiként. Mégpedig kiváltképpen is a zsidó sorssal való szembesülésben. Önmagában véve némileg sarkított, de filterezett verzióit is beszámítva, annál jellemzőbb példaként citálhatjuk ennek érzékeltetésére az egyik ref. lelkész középkort idéző sorait: „[...] azok, akik Krisztusért jönnek hozzánk [...] vegyék fel az ő keresztyét. E kereszthordozás rájuk nézve azt is jelenti, hogy ne tagadják meg üldözött fajukat, hanem maradjanak meg üldözött zsidóknak és alkossák meg a zsidó-keresztyén egyházat. [...] Akkor testvéreként fogom szeretni és becsülni őket.”⁴¹

Ugyanakkor azt is el kell mondanunk, hogy a passzivitás oka nemegyszer lehetett a fejleményekkel szembeni tehetetlenségérzet (több ilyen megnyilatkozást ismerünk), a gyakorlati és konspirációs lehetőségek teljes hiánya, a környezet megítélésétől való félelem emberi gyarlósága, esetleg azonban a konkrét fenyegetettség veszélye is. Amikor a jelen alcím szerinti vizsgálódásunkat végezzük, akkor mindezekre a szempontokra igyekszünk is megfelelő tekintettel lenni.

Az előzőeket kiegészítendő, mintegy előljáróban is, szeretnénk azonban utalni még egy, eddig nem érintett fontos elemre. Nevezetesen az *igehirdetésre*, ami minden gyarlósága ellenére – a rendszer logikájának úgyszólván törvényszerű következményeként mindig tartalmaz olyan korrektív momentumokat, amelyek javarészt limitálják is a prédikáció kisiklásait. Az adott összefüggésben aligha érdektelen, hogy protestáns közegben az Ószövetség és a zsidó nép bibliai történeteinek relatíve gyakori szerepeltetése ilyen spontán korrekcióhordozó lehetett a pogány antiszemitizmus örülete idején. És bár jelentőségét túlbecsülnünk semmi okunk nincs, különösen, ha bekalkuláljuk a bibliai antiszemitizmus ellenkező póluson ugyancsak meglévő inherens faktorát, mégis megkockáztathatónak véljük azt állítani, hogy az igehirdetésnek önmagában véve is lehetett egyfajta embermentő ereje, ha másban nem, hát a szennyes áradattal való sodródás erejének fékezésében. Konkretizálva, úgy véljük, hogy a kirekesztetteknek, üldözötteknek spontán módon vagy éppen Krisztus Urunkra hivatkozással segítő, kenyeret juttató, vagyonát elrejtteni segítő, esetleg gyermekét bújtató jó szándék olykor-olykor megnyilvánult, valójában ismeretlen, de nyilván nem jelentéktelen számú gesztusát egyszer s másszor e prédikációk és a hittanórák kondicionáló hatása is motiválhatta. Mindenesetre vannak ilyen példáink. Hivatkozással említjük a Jad Vasém-díjas Zsoldos Andort, aki a zombori repülőtéren dolgozó munkaszolgálatos század parancsnokaként védelmezte sokak életét. Tettének indítékairól nyilatkozva mondta: "Erre kötelezett vallásom és nevelésem", mely utóbbit illetően utal édesanyjára és néhai szentesi lelkipásztorának, Pap Lajosnak hatására, aki egyébként maga is "egy tucat zsidó származású üldözöttet rejtett el" 1944-45 fordulóján.⁴² De utalhatunk mindazokra a nagyszerű, keresztyén humanizmustól áthatott személyekre is, akik nem utolsósorban hitükből fakadóan vállaltak részt különböző módon a halál erőivel szembeni küzdelmekben. Ilyen további példák Bibó

István és Szilágyi Sándor budai ref. egyházközségi presbiterek, akik minisztériumi alkalmazottként tettek sok fontos, életmentő erejű szolgálatot; Mester Miklós államtitkár, aki az ellenállás és a kormányzati körök közötti kapcsolattartásnak, valamint a mentesítési kísérleteknek volt fontos embere; Benda Kálmán, aki németellenes röpiratok előállításában vett részt; Csécsy Imre, Kiss Sándor és mások.

Az egyéni helytállások köréből külön kategóriaértékkel emelhetjük ki a "rendes", "megbízható", "jó" zsidót szintén a keresztény humanitás alapján – vagy akárcsak a szerepminta folytán – felkarolni próbáló, valamint a brutalitás bizonyos küszöbértéken túli megnyilvánulásait már elfogadni nem tudó és ezért segítséget nyújtó lelkész nem egészen ritka képét. Tudunk azonban olyanokról is, akik mindezen túlmenően meglátogatták gettóba zárt híveiket, élelmet, mentesítő iratokat igyekeztek beszerezni és eljuttatni számukra, pásztori-emberi szót vittek hozzájuk (pl. Káldy Zoltán ev. és Máthé Elek ref. lelkészek). Voltak lelkészek, presbiterek, presbitériumok (pl. Győr, Bp., Kálvin tér), akik valamely hűséges zsidó származású gyülekezeti tagjuknak igyekeztek mentességet elérni, védett házba juttatni őt, külföldi állampolgárságot szerezni számára stb. A budapesti Budahegyvidéki Egyházközség egy termét ajánlotta fel a Svéd Vöröskeresztnek 10-15 gyermek elhelyezésére. Ismerünk lelkészeket, akik megpróbáltak közbenjárni a gettó megakadályozása érdekében (pl. Lullik Sándor ref. lelkész Makón), avagy ha már nem lehetett elkerülni az elkerülhetlent, akkor azon voltak, hogy méltányos elbánást harcoljanak ki keresztény zsidó híveik számára (pl. Szegeden). A végzet hatalmába kerülő híveikért egyéb más módon fáradozók sora nyilván meghaladja az ismerteket, s az ismertek közül is csak néhányukat áll módunkban megemlíteni. Így például Oberdorfer Elek mohácsi evangélikus lelkészt, aki gettóba hurcolt evangélikus és más vallású keresztények ügyében megkereste az egyetemes felügyelőt, báró Radvánszky Albertet. Röviden idézünk hosszú, részletes leveléből: "Kérem Nagyméltóságodat, bármennyire hálátlan dolog ma még hitünkhöz tartozó zsidók sorsát is enyhíteni, tegye ez Istentől reánk bízott lelkek hihetetlen szenvedését és embertelen sorsát a magáévá [...]. Úgy érzem, Isten számon kéri tőlünk testüket, lelküket, ha meg nem teszünk mindent legalább sorsuk enyhítésére. Legalább azt az állapotos fiatalasszonyt vinnék kórházba [...]"⁴³ A hejőcsabai ref. lelkész, Nagy István a község zsidó lakosait személyesen kereste fel kiköltöztetésük előtt, majd később a táborban is. Mások egyházi felettesüknél kopogtattak, tiltakozást sürgetve a történetek miatt, mint például Haypál Béla budapesti ref. lelkész.

Az emberi tisztesség fénylő példái közé tartozik a debreceni teológiai fakultás gettóba hurcolt zsidó származású hallgatónöje megmentéséért folytatott akció. Az egyetem két professzora, Czeglédy Sándor és Török István (mindketten annak a szűk teológusrétegnek a kiválóságai, akik már korábban is elvi szilárdsággal küzdöttek a neopaganista faji örület ellen) tettek (vajon hányak helyett?!) elkeseredett lépéseket, kiszabadítandó őt "annak a szörnyű intézménynek sátáni karmából."⁴⁴

A lelkészi szolgálat egyik leginkább frekventált területe volt az embermentés szempontjából a kereszttség és a keresztlevelek kiszolgáltatása. Tudunk lelkészekről, akik még ha olykor nagy belső vívódások és esetleg félelmek közötti is, de lehetővé tették az akadálymentes áttérést a hozzájuk fordulóknak. Néhányan közülük magukra is idézték az egyházi vagy világi hatóság számonkérését, fenyegetését vagy éppen a kiszámíthatatlan konzekvenciákkal járó fegyelmi eljárást is. Többen vállalták a hamis keresztlevelek kiállítását, az előírásokat semmibe vevő azonnali megkeresztelést.

E tettek valódi értékének megértéséhez nem lehet eléggé hangsúlyozni, szemben a jurisztikus szemléletű népegyházi-adminisztrátoregyházi koncepció és a "szentségi" dokumentumok hatékonysága iránti egyébként nem alaptalan egyházi pesszimizmussal -, hogy milyen óriási jelentősége volt e papíroknak szubjektív szempontból az életveszélyben forgó egyének számára. Akár olyan absztrakt pszichológiai értelemben is, amit a birtokláson

alapuló nagyobb lelki biztonságérzet kapaszkodója jelentett (és ráadásul sokak szemében valamifajta transzcendens-mágikus bajelhárító értelemben), mondjuk a túlélés akarásában, vállalásában. Megrendítően szomorú (és jóval több, mint egyházi kérdés felvető) példái ennek azok az esetek, amikor emberek mintegy utolsó féltett kincsét szorongatták kezükben a keresztlevelet még a gázkamrába menetelt megelőzően is.

A "liberális" (teológiaiul valójában egyáltalán nem problematikus) áttérési lehetőség fellegvára kétségkívül a Budapest Pozsonyi úti egyházközség volt, ahol – visszaemlékezések szerint – Bereczky Albert és munkatársai, mindenekelőtt Pákozdy László Márton, akár minden feltétel nélkül is "átkeresztelték" a jelentkezőket. 1944. augusztus végi statisztika szerint itt fogadták a református egyházba Budapesten áttérni óhajtok mintegy 40%-át (kb. 1300 embert), és pedig meglehetősen "szabálytalan" körülmények között. Indokolt esetekre vonatkozóan Bereczky Albertnek voltak különböző vidéki titkos keresztelő bázisai, ahol az odairányítottakat átvették a református egyházba, és ellátták a megfelelő papírokkal (mint pl. Sárvárott Szíjj Rezső). Egy másik, áttérőket fogadó jelentős centrum volt Victor János Budapest Szabadság téri gyülekezete, ahol a budapesti ref. áttérések mintegy 25%-ára került sor 1944-ben, továbbá az újpesti (Mezei József vezette) evangélikus és a kőbányai evangélikus egyházközség (lelkészek: Boros Károly, Majba Vilmos, Szabó Aladár és Szimonidesz Lajos). Ez utóbbi helyen szintén ezres nagyságrendben fogadták a betérni óhajtokat, és vették is át őket igen liberális módon. Sajnos, eközben az üzleti momentum sem volt elhanyagolható tényező, amihez hozzá kell azonban tennünk, hogy több ezer volt azok száma, akiket más egyházközségek egyáltalán nem fogadtak, vagy pedig csak (olykor még a fennálló törvényeken is messze túlmenő) rendkívül szigorú keretek között.

Természetesen nem a számok nagysága az, ami önmagában minősít. Máthé Elek kiskunhalasi lelkész például 40 (köztük több közvetlen életveszélyben lévő munkaszolgálatos) ember Budapesten való "illegális" megkeresztelésével is kivívta maga ellen a budapesti esperes haragját és fejére idézte a háború befejezése után ellene indított püspöki fegyelmet.⁴⁵ (A feleségével, Máthé Klárával együtt szintén Jad Vasém-kitüntetésben részesült lelkésznek más keresztelési akciói is ismertek. Egyébként mindketten bújtattak, menekítettek is rászorultakat, Máthéné pedig a Nemzetközi Vöröskereszt munkatársa is volt 1944 őszétől.) Sebestyén Andor budapesti ref. lelkész is "csak" néhányakon segített ily módon. Hasonlóképpen a különösen is megrendítő esetet példázó Kiss Pál. A gégenyi lelkész ugyanis, aki korábbi hasonló "deliktumai" után, 1944 tavaszán ismét megkeresztelt néhány olyan embert, ráadásul manipulált keresztlevelet is adva nekik, akik ettől remélték a gettótól való megmenekülésüket. Némileg részletesebben idézünk az emiatt ellene folyamatba helyezett egyházi fegyelmi és rendőrhatalósági vizsgálat kapcsán püspökéhez írott 1944. V. 24-én kelt soraiból:

„[...]újából beleestem, jóhiszeműen és irgalomból véghezvitt zsidókeresztelés bűnébe, ha azt bűnnek, vagy vétségnek lehet nevezni, hogy egy életét és családját menteni akaró szerencsétlen zsidó utolsó kétségbeesésében Krisztus palástjába fogódzik, s a szent keresztiséggel, melyet egy halálra menőnek szolgált ki az irgalmasságot, bűnbocsánatot hirdető lelkipásztor, vétkezik a református anyaszentegyházzal szemben.[...] Tudom, hogy súlyosan vétettem [...], hogy szembehelyezkedtem a mai világ közfelfogásával, zsidóvesztő szándékaival[...], mert felettem úrrá lett[...], a talán téves értelmezése a krisztusi szeretetnek.[...] levonva [hát] magam lelkiismeretének tanulságait, a jelenlegi embergyilkos időkben a lelkészi szolgálatra képtelen voltomat[...] 1945 január 1-jei hatállyal nyugdíjazásomat kérem, hogy átadjam helyemet olyan erős akaratú szolgának, akinek elég erős az idegrendszere a mai időkben prédikálni Krisztus irgalmát és van akaratereje irgalmasságot nem gyakorolni .”⁴⁶

A segítő szándék némileg más típusú megnyilatkozása volt az, amikor valaki nem vállalta ugyan a törvényszegés ódiáját, de nagy jóindulattal kezelte az áttérés céljából hozzáfordulók kérését, s problematikus esetben pártolólággal terjesztette tovább felettes egyházi hatóságai felé.

Ennek adja egyik szép példáját a szentendrei lelkész, Vajda István, aki nem szűnt meg interveniálni azért, hogy az oktatást nála megkezdő munkásszázad tagjai, noha onnan továbbvezényeltek már őket, lehetőleg a hivatalos időtartam mellőzésével felvétethessenek a református egyházba. Némiképpen az egyházkerületi tanácsos merev és elutasító élű magatartásra reflektálva is írja 1944. VIII. 5-én Bereczky Albertnek:

"A most áttérni kívánó emberek [...] sokat szenvedtek és csalódtak az életben; az nem lehet, hogy bennünk, a Krisztus szolgálóban is csalódjának, mert akkor úgy éreznék, hogy a Krisztusban is csalódtak. Ismételten kérem számukra szíves jóindulatodat."⁴⁷

Ha nem is minden elnagyolás nélkül, de bizonyos értelemben indokoltan tárgyaljuk összetartozóan azokat az eseteket, amikor üldözöttek, hajléktalanok, éhezők befogadását, ezerféleképpen való felkarolását jelentette az embermentő tett, egyfajta olyan huzamosabb gondoskodás formájában, amire ráillik az a megjelölés, amivel Victor János ref. lelkészt illetve egyik tanártársa, úgy minősítve őt, mint akinek "az volt a foglalkozása, hogy keresztyén legyen". Az itt következőkben az 1944-45-ös embermentés szempontjából említést érdemlő és ismert, iménti értelemben vett (további) keresztyén "foglalkozású" személyekről és szolgálatukról igyekszünk áttekintést adni.

Ismerünk például gyülekezeti lelkészeket, akik gettóból szökőfélben lévő vagy az elől menekülő zsidókat és más üldözötteket fogadtak be otthonukba, parókiájukra; magyarokat, németeket, oroszokat (különösen is a végső összeomlás idején). Olyan nevekről tudunk itt, mint Nagy István (Hejőcsaba), Márton Árpád ref. lelkész (Hódmezővásárhely), Szabó Imre ref. esperes (Budapest), Lehel Ferenc ev. lelkész.⁴⁸ Külön is megemlíjtük a már nevezett Victor Jánost, aki még gyermekei munkába állításával is igyekezett végveszélyben lévő zsidókat kimenteni fenyegető helyzetükből, befogadva őket menekültekkel már úgy is zsúfolt otthonába. Legendás körülmények között (egyebek mellett nyilas segédlelkésze árnyékában) végezték széles körű mentőmunkájukat a Deák téri evangélikus lelkész, Keken András és felesége, akik amellet, hogy "magán gyermekotthonuk" még régebbi, vidéki szolgálati helyükről magukkal hozott s a fővárosban újbakkal bővült patronáltjait gondozták immár évek óta, 1944-ben magukhoz fogadtak zsidó árvákat is. Különösen ösztől kezdve szélesedett ki emberi életre vigyázó tevékenységük, amikor életterük majd minden lakhatásra alkalmas szegletét menekültek töltötték ki, elsősorban is bujdosó zsidók. Olykor 40-50 ember is rejtőzött így védelmük alatt. Egy édesanyát és gyermekét például, hallatlan leleménnyel, a Deák téri templom szószékfeljárójának egyik rejtett szegletében helyeztek biztonságba. Emellett igen jelentős egyéb segítséggel is szolgáltak a rászorulóknak. Nagyon lényeges volt ezek között a hamis keresztlevél-kiállítású akciójuk, amit más megbízható munkatársak bevonásával végeztek, úgy, mint – Keken szerint – formai szempontból csalásnak számító, ám Isten törvénye szerint ott és akkor mégis legkrisztusibb tettet.⁴⁹

A "keresztyén foglalkozásúak" viszonylag szűk köréhez tartozók sorába feltétlenül szólnunk kell a Budapest Vilma királynő úti (ma Városligeti fasor) gyülekezet segédlelkészeről és feleségéről, Dobos Károlyról és Ágoston Ilonáról. Lakásuk, a Bajza u. 18. sz. alatt minden rendű és rangú menekült otthonául szolgált, valóságos konspirációs központ volt. Érzékeltetendő a Dobos –Ágoston-ház légkörét, idézzük itt az egy ideig illegáltságban náluk lakó Veres Péter szavait:

„[...] egyáltalán nem volt lázadó [...] az én házigazdám [ti. Dobos Károly]. Ő semmi más, mint minden körülmények között jó keresztyén és jó lelkipásztor akart csak lenni. A politika nem az ő dolga. Más asszony volt a felesége. Szinte mindennapos kapcsolatot tartott a Rókus Kórházban és nyilván máshol is azokkal a református diakonisszákkal és ápolónőkkel, akik többet igyekeztek tenni, mint hogy csak imádkozzanak a szerencsétlen és boldogtalan emberekért. [...] Én ott feküdtem a Dobosék pincéjében egy keskeny kis fülkében. Nem vittek be a közös nagy óvóhelyre, ahol a ház népe és a nagy Dobos család is tanyázott, mert oda nyilas járőrök, rendőrök és katonajárőrök meg németek is be-benéztek,

katonaszökevények és zsidók után szaglódva. [...] Én még nem láttam 'nagy nőt' sem azelőtt, sem azóta, nem ismertem olyan nőt, amelyen a hőskölteményekben, a regényekben [...] szerepelnek. [...] Ágoston Ilona sem volt 'nagy nő', de ha van értelme ennek a szónak, 'hősnő' volt. Egyébként gondos feleség, jó családanya, mint a legtöbb papfeleség. Ki tud róla? A történelem vak és süket, nem minden erény kerül napfényre."⁵⁰

A Dobos családnál rejtőzött egy ideig Somogyi Imre, a *Kertmagyarország* írója, és itt találtak menedéket azok az 1943-44 során Magyarországra szökött holland tisztek is, akikre március 19-e után német elhurcolás veszélye leselkedett. A hollandokra, lévén bűjtatásuknak és az általuk Magyarországon folytatott németellenes tevékenységnek számos református egyházi vonatkozása, külön is ki kell térnünk. Az elsőként református kapcsolatokon keresztül lengyelországi hadifogolytáborból ideszökő holland katonatisztek március 19-e után már eleve veszélynek voltak kitéve, amit csak fokozott, hogy közülük többen bekapcsolódtak az ellenállásba. Ezeknek a sokszor bujdokolni kényszerülő embereknek olyan kiváló protestáns egyházi emberek adtak menedéket, mint a már említett Dobos Károly, Soos Géza, továbbá Szabó Imre esperes, Pap László ref. teológiai tanár (a *Magyar Menekültügyi Ifjúsági Bizottság*ot létrehozó egyik szerv, a protestáns *Ökumenikus Ifjúsági Bizottság* vezetője) és Csűrös László mérnök, Csűrös István ref. gimnáziumi tanár fia, valamint az unitárius Szent-Iványi Sándor. Különösen is figyelmet érdemelnek azok a kiugrási konspirációk, amikbe a hollandok egynémelyike a Soos–Pap–Szent-Iványi–ifj. Horthy vonalon keresztül is bekapcsolódott, továbbá a Soos Géza és Pap László által is előkészített decemberi olaszországi titkos repülőút (a gépen Soos, Hadnagy Domokos és a holland tisztek egyike, Johannes Adolf Baron Bentinck), s még inkább az a hamispapír-gyártási tevékenység, amit három holland tiszt folytatott részben ugyancsak Dobosék lakásán. Az "igazolványgyár" termékei üldözöttek, bujkálók életének megmentését szolgálták. A szükséges német igazolvány- és pecsétmintákat a Siemens-Schuckert Műveknél dolgozó Csűrös László szerezte be, a kész mintákat pedig abban a Paulay Ede u. 65. sz. alatti, illegálisan is dolgozó nyomdában használták fel, ahol többek között Wallenbergnek is készültek legálisan és illegálisan előállított védőlevelek.⁵¹

"Emberek tűntek el nap nap után vagy úgy, hogy önként illegalitásba mentek [...], vagy úgy, hogy egy titokzatos süllyesztő nyelte el őket. Senki sem mert kérdezni semmit. Csak éreztük mi szerencsések is [...], hogy a simának látszó felszín alatt pokolsár fortyog" – olvashatjuk Zsindelyné Tüdös Klára, a híres divattervező visszaemlékezéseinek ama részében, ahol elmondja, milyen érintésekre nyert ellenállhatatlan indíttatást arra, hogy életét és energiáit 1944 ősztől a háború végéig a szenvedők, az üldözöttek sorsának enyhítésére szentelje. Az úri osztály jeles asszonya, a német megszállásig a kereskedelem- és közlekedésügyi tárcát betöltő miniszter, Zsindely Ferenc felesége, a *Református Nőszövetség* elnöke egyrészt saját Istenhegyi úti villájukat rendezte be gyermekotthonná és menekülteket, üldözötteket fogadó állomássá, másrészt pedig egyéb helyeken létesített hasonló célú bázisokat. Így a Darányi Kálmán volt miniszterelnök Nyugatra menekülő családja által visszahagyott és kezeire bízott Maros utcai lakásban. Saját maga járta a várost, különösen a pályaudvarokat, ahol összeszedte a menekültvonatokról lemaradó árva gyermekeket. Részt vett a svéd mentőakcióban, általuk felkarolt csecsemős anyákat vállalt át istápolásra. A *Teleki Intézet*ben (Podmaniczky u. 8.) is berendezett ez idő alatt egy anya- és csecsemőotthont, és a Nőszövetség Kálvin tér 8. sz. alatti irodájában is bűjtatott embereket. A svédekkel folytatott kollaborációnak köszönhetően tudott súlyos esetekben a diplomáciai és vöröskeresztes védelem segítségével embereket, főként gyermekeket elmenekíteni az elhurcolás elől. A konkrét elhelyezés mellett igyekezett élelmet juttatni éhező zsidó családoknak. Saját pénzüket éppúgy felhasználta élelemvásárlásra, amit többek között a férje révén szerzett többletjegyek beváltásával tudott növelni, mint ahogy személyesen ment el lebombázott konzervgyárba és ilyen telephelyekre összegyűjteni a szabad prédának számító eleséget. Sokirányú

tevékenységéhez jelentős segítséget kapott a *Filadelfia Intézet* igazgatójától, aki nővéreket küldött munkájához (Somogyi Katalin, Vaskó Mária, egy Éva nevű diakonissza, akit a nyilasok kivégeztek). Szorosan együttműködött Berczky Alberttel, Bottyánné M. Kovács Piroskával. Bújtatottai között voltak olyan neves személyiségek, mint Fekete István felesége és leánya, Apró Antalné Szakasits Klára (akit, gyermekeivel együtt, Joó Sándor pasaréti lelkész vitt el hozzá). A háború vége felé pusztán a saját lakásukban 25-30 gyermekre viselt gondot férje szintén intenzív közreműködésével.⁵²

Tudatosan nem szóltunk eddig még külön is Berczky Albertről, a Budapest Pozsonyi úti református egyházközség legendás híru lelkészéről. Tartózkodásunknak két oka is van. Az egyik, hogy minden elképzelést meghaladó aktivitásainak – értelemszerű okok miatt – meglehetősen kevés dokumentuma maradt csak ránk, s ő maga pedig nem készített memoárt szolgálatairól. A másik, hogy Berczky Albert úgyszólván mindenben benne volt, mindenütt ott volt. Erre nézve bőséges illusztrációval szolgáltak már az eddig elmondottak is. Az 1944-45 alatti embermentés teljes vertikumának, de különösen is az egyházi közeg ez irányú tevékenységének prófétai lelkületű, élő lelkiismeretét jelentő Berczky munkájának így csak történelmileg legmaradandóbb eredményeit nevesítjük rövid vázlagszerűséggel: életmentés, az ellenállás jobb- és baloldali irányzatai közötti közvetítés, abban való részvétel és Ravasz László, valamint az egyházvezetés(ek) impulzív erejű orientálása a lehető hatékonyságú cselekvésre. Ha valakiről, róla elmondható, hogy bibliai mérték szerint nem tudta egyik keze, mit tesz a másik. Így nyilván nem volt és ma sem lenne ellenére, hogy a hozzá hasonló formátumú embermentők közül talán egyedül az ő emlékére nem ültetett még emlékfá Jeruzsálemben az Igazak sétányán.⁵³

A szeretet legmagasabb rendű megnyilvánulása a másokért áldozott élet. Bármily kevesen voltak is, akik erre késznek bizonyultak, emlékük a szent hagyomány szerint ki nem alvó csillagként fénylik előttünk. Néhányukról szóltunk már a megelőző fejezetekben. Akikről most teszünk említést, kitüntetik őket mártíriumuk megelőző és közvetlen körülményei.

Nagy Kornél, Dunaalmás mély szociális érzékenységgel pásztorokodó ref. lelkésze szinte kezdettől fogva szemben állt a fasiszta szellemiséggel és a háborús szándékokkal. Meggyőződését nem is nagyon rejtette véka alá, s igyekezett gyermekeit is ennek megfelelően nevelni. (Egyik fia, ifj. Nagy Kornél tanár, aktív részese is lett a németellenes ellenállásnak, s testvérel együtt kapcsolatokat találtak az illegális kommunista szervezkedésekhez.) A deportálás elől 1944-ben zsidókat rejtegető, életmentő hamis iratokat beszerző lelkészt októberben a nyilasok letartóztatták. A komáromi Csillag-erődbe hurcolták, majd a németországi Hasslach (Württemberg mellett) koncentrációs táborba vitték, ahol a karácsony utáni napon éhenhalt. Fia, ifj. Nagy Kornél, akit szeptemberben szintén letartóztattak, megszökve a Gestapo karmai közül, tűzharcban esett el. Az édesapa kiszabadításán fáradozó lelkésztárs, Komjáthy Aladár (Tárkány) és püspöke, Győry Elemér ez irányú kísérlete nem vezetett eredményre.⁵⁴

Mártírhalált halt az evangélikus lelkész, Remete László is. A felvidéki Jolsva község elesetteket gondozó, népszerű papja 1943-tól vett részt az ellenállásban. Zsidókat mentett a deportálás elől, partizán-tevékenység miatt üldözött embereket fogadott be. 1944 őszén bekapcsolódott a *Szlovák Nemzeti Felkelés* mozgalmába, közvetlen kapcsolatot teremtve a *Szlovák Szabadságért 2.* csehszlovák partizándandár Slava osztagával. Az ifjúság körében élvezett hallatlan népszerűsége is alkalmassá tette rá, hogy a község fiataljait beszeresse a partizánmunkába. 1944 decemberében a németek istentiszteleti szolgálata közben letartóztatták, rettenetesen megkínózták, majd a besztercebányai gyűjtőfogházba szállították. Innen vitték ki január elején a németek mészégetőhöz, ahol több más társával együtt meggyilkolták. Külön kérdés, hogy zsidó származása mennyiben játszott szerepet

elhurcolásában, s az is, hogy egyházi felettesei miért nem próbálták őt megmenteni, szemben a valószínűsíthetően hasonló okokból letartóztatott, korábban már említett Szivák Emillel.⁵⁵

4. "Szellemi" életvédelem

Vizsgálódásunk önálló szakaszát képezi végül még annak az áttekintése, hogy miként járult hozzá az 1944-45-ös évek egyházi sajtója az életmentéshez – természetesen a maga sajátos módján és eszközeivel. Az egyéb szellemi termékek köréből tudatosan tesszük csak a sajtót elemzés tárgyává, hiszen szélesebb rétegeket elérő, vélemény- és attitűdformáló hatása elsősorban ezeknek volt. Gyakorlati és további módszertani megfontolásokból ezek közül is csak az országos jelentőségű kiadványokra helyezük a súlyt.

Általános jellemvonásként állapíthatjuk meg még előljáróban, hogy szerkesztési koncepciójukat és tartalmi irányvonalukat tekintve e lapok általában véve bizonyos távolságtartó magatartást tükröznek a korszak uralkodó szellemi és politikai tendenciáihoz és közhangulatához képest. Nyíltan uszító, a kurzus gyakorlatát és ideológiáját fenntartás nélkül vállaló írás lényegileg egyikben sem jelent meg. Szellemisségükben a megszállás előtti korszak értékstruktúrája mutatkozik meghatározónak, ám anélkül, hogy a jelent ezzel explicite is diszkontinuitásban lévőnek minősítenék. Ebből adódik, hogy a pillanatnyilag zajló események alapszemléletükkel össze nem egyeztethető megnyilvánulásait jobb meggyőződésük esetén sem kommentálják, hanem egyszerűen hallgatnak róluk, vagy pedig csak a képes beszéd jelrendszerével utalnak rájuk. Természetesen szerepet játszik ebben a cenzúra és a taktikai megfontolás is, ám még inkább az eddigiekben már bővebben is kifejtett okok összessége.

Az egyes lapok közül a legsterilebb (hagyományos módon) és politikailag a legkevésbé involvált az *Unitárius Értesítő*. Szemléletét a jórészt elvont, meditatív megközelítésű humán elkötelezettség határozta meg. Bizonyos értelemben időtlen értéképviselője persze egyszerre szolgált kárára is a benne hordozott tartalmaknak egy morálisan koordinátáit vesztett korszakban.

A politikai kurzus kurrens célkitűzések leginkább és legkevésbé áttétellel az *Országos Luther Szövetség* magát egyháztársadalmi, kulturális, belmissziói egyház-politikai hetilapként definiáló, nemzeti-szociális színezetű, jobboldali (konzervatív) orgánumban, az *Evangélikus Életben* jelennek meg. Így kap hangot hasábjain a zsidó szellemisségtől és jelenléttől való megszabadulás kívánalma és helyeslése, a folyó eseményekkel a nemzet jövője szempontjából "legitimáltan", minden visszasság mellett is – tudomásul vevően vagy éppen kifejezett igenléssel azonosuló nacionalisztikus-etatisztikus szemlélet. Némileg szélsőséges példa ugyan, ám jól illusztrálja a publikált cikkeket meghatározó egyik alaptendenciát a következő idézet a *Szóvá tesszük* rovat állandó szerzőjétől:

Szóvá tesszük, "[...] hogy ezekben a napokban különös módon mutatkozik meg egyesek szabadságvágya. Élénken tiltakoznak az ellen, hogy beleszóljon az állam magánügyeikbe és megszabja, hogy kivel érintkezzenek, és mit olvassanak. Részünkről egészen érthetetlennek találjuk ezt a tiltakozást. Ha valaki, akkor az állam szólhat bele az egyén életébe olyan időben, amikor a nép létéről, vagy pusztulásáról van szó. Ekkor bizony el kell távolítani mindent, ami bennünket fertőzhetne és reánk rossz hatással lehetne. Ezt az eltávolítást nem lehet az egyénre bízni, mert az egyén sokszor nem tudja, hogy mi a jó az állam, a népközösség érdekében. Eddig sem tudta, vagy ha tudta is, gyenge volt, nem tudott védekezni a rossz hatások ellen. Nem tudhatott, mert zavarba ejtette, hogy voltak közöttünk is olyanok, akik akár a fölényes szellemi tudás mezében, akár pedig az álkeresztény humanizmus pajzsa alatt védelmére keltek ezeknek a hatásoknak. A keresztény középosztály sok tagjának bűne, gyengesége eltántorította a többi és rossz hatásokra nyitott utat. Akkor meg lehetett volna fékezni ezeket [...] sőt el is lehetett volna fojtani őket csírájukban. Ma már nem lehet, mert nagyobbra nőttek. Ma csak kioperálni lehet őket, akkor is, ha az operáció fáj, és sajog a helye. Nyomában majd beáll a tisztulás, egyszerűbb,

de igazabb lesz az élet s nagyobb reménységgel nézhetünk a jövőndöbe. Most hallgatnia kell az egyének, most a nemzetért folyik a harc."⁵⁶

A másik alaptendencia ettől csak árnyalatnyilag tér el. Lényegét a profán szférában történő eseményekkel szembeni bizonyos esetekre (nyilván a keresztény axiómákkal csak kényelmetlenül felvállalható és tolerálható törekvésekre) vonatkozó deklarált közömbösség képezi. Nevezetesen az a szemlélet, amely adott ügyek, különösen is a zsidókérdés megoldásának elintézését és a megfelelő felelősséget az állami-politikai szféra kompetenciája alá utalja, s egyházi oldalról csak annyi beleszólási jogot igényel magának, hogy hangsúlyozza: az egyház nem taszítja el magától a betérteket, az egyháznak joga van a jelentkezők felvételére, és kötelessége figyelmeztetni a világi közegeket a humanitárius szempontok betartására. Hasonló jelenség észlelhető például abban a megnyilatkozásban is, amely elutasítja ugyan a Biblia ószövetségi részét érő faji indíttatású kritikákat, de egyúttal jelzi is, ez aktuálisan nem különösen fontos kérdés, ráérünk majd foglalkozni vele, ha már megoldódtak a jelen égető feladatai. Az előjáróban említett mérsékelt hangvitelű alaptónus jelentkezése elsősorban a történések drasztikus manifesztációinak etikai jellegű, dialektikus teológiai alapú kezelésében érhető tetten, amelyben egyrészt bizonyos teológiai távlatba illeszkednek a jelen tragikus elkerülhetetlenségei, másfelől pedig hangot kap az egyház kárvallottak irányában is meglévő lelkipásztori kötelessége.

"Egyházunk teljes erkölcsi súlyával áll harcoló nemzetünk mellett [...]. Aki nem akart beállni az áldozatos seregbe, azt kemény eszközökkel tanították meg arra, hogy az áldozat kötelesség. Voltak, akik úgy bele voltak merülve kufár-életük üzleti zajába, hogy mit sem hallottak a virágvasárnap közeledő új élet üdvrivalgásából. [...] Egyházunk [...] együtt szenved minden tagjával. De mégis odaáll azokhoz, akiktől áldozatot kíván a mai idő, ráteszi kezét a romokra vagy koporsókra s Ura parancsa szerint csendesesen így szól: a hazának van szüksége reá. De odaáll azokhoz is, kiknek kezében marokra fogott korbács van s megmondja, hogy csak annak van joga kezébe venni a nemzet korbácsát, akit a hazához való féltő szeretet emészt és csak az ellen, amire a hazának és nem neki van szüksége. [...] A templomtiszogató Krisztus indulata kemény, de szent indulat volt"–hangoztatja Túróczy Zoltán püspök.⁵⁷

A lap említést érdemlő érdekes vonása ugyanakkor, hogy egyedül itt kap részletes ismertetést Vajta Vilmos tollából még a kora tavaszi számok idején a svéd, a norvég és a dán egyházi harc (hírt adva a zsidódeportálással szembeni tiltakozásokról is). De tájékoztatnak e számok azokról a nyugati cikkekről is, amelyek a szovjetunióbeli kereszténység helyzetének és népeinek a németekkel szembeni honvédő háborúja differenciáltabb bemutatását kínálják. Önmagában véve is érdekes jelenség, hogy ez a "másként gondolkozó" kritikai hang legközelebb csak 1944 őszén jelenik meg ismét abban az öt számon keresztül közölt kitűnő elemzésben, amit Káldy Zoltán Wass Albertnek *A kastély árnyékában* című, pogány magyar vallást hirdető könyvéről írt *Magyari kereszténység* címmel. Érzékeltetendő álláspontját és gondolatainak merész ívét – de a szerkesztő bátorságát és a cenzúra állítólagos mindenhatóságát is! -, álljon itt egy rövid idézet:

"Általában azok, akik a Szentírás helyébe 'magyar bibliát' szeretnének a magyarok kezébe adni, azért harcolnak kézzel-lábbal (és főleg sötét szívvel és fejjel!) az Ótestamentum ellen, mert nem tudják bevenni Isten döntését: miért éppen az ezer bűnben élő Izráel Isten választott népe? Erre a következőket felelhetjük: a) Akár tetszik nekünk, akár nem, Isten az Ő szuverén [...] hatalmánál fogva, a mai faj tudósok véleményének kikérése nélkül, valóban Izráel népét választotta ki arra, hogy e nép történetén keresztül minden nép számára örökérvényű igazságait közölje" – amit ha negligálunk, idézi Ravasz Lászlót, "a világ tartá-oszlopait vonjuk ki és ez a szétomlásnak, a káoszknak, az eltörpülésnek és elállatiasodásnak a kezdete".⁵⁸

Az *Evangélikus Élettől* némileg eltérő szemlélet hordozója volt az inkább belmissziói-evangéliumi hangvitelű, konzervatív politikai beállítottságú *Harangszó* című országos

evangélikus néplap. A jelen visszasságait az új élet ígéretével relativizáló, fenti stílusú és a nemzetért folytatott küzdelemben való kitartást hirdető konzervatív nacionalista eszmeiséget sugalló írások mellett megjelentek benne kritikus felhangú, biblikus ihletésű cikkek is. Bácsi Sándor *A háromarcú ember* című közléséből idézünk:

„[...] Ez a harmadik arc mindenre kiölti a nyelvét és mindenre köp, ami szent, ami az embert többé akarja nevelni a koncért és ösztönért marakodó állatnál. [...] Az események pillanatmámorában megszédültek nem gondolnak arra, hogy Isten beszéde megmarad [...]. Jövel Szentlélek Úristen: verj rá a pimasz, nevetlen arcú emberre, hadd ismerje meg gúnyolódásában a saját gyalázatát.”⁵⁹

Az eddigi fórumoknál lényegesen egyértelműbben és konzekvensebben jelenített meg bizonyos kritikai szemléletet a reformátusok két országos hetilapja, a *Református Élet* és a *Református Jövő*. (Viszonylag közeli vonalvezetésüket magyarázza nagyjából azonos szerkesztői és szerzői hátterük is.) Különösen is ez utóbbi, a Péter János és Bodoky Richárd szerkesztette lap tűnt ki határozottságával. Esetükben is jellemző volt mindazonáltal, hogy az aktuális – s különösen is a szerkesztők szemléletévei ellentétes előjelű – eseményektől megkímélték olvasóikat, s ha meglehetősen áthallásos-metaforikus nyelvezettel is, de alapvetően inkább a történések, időtlen erkölcsi-hitbeli-világnézeti konzekvenciákra hívták fel csak a figyelmet. Ezzel együtt megszólalt néhány nagyon markánsan kritikai gondolat is. Így például Péter János cikkeiben.

"Ha igaz az, hogy Jézus Krisztus tanítványánál csendesebb és engedelmesebb tanúja nincs a földi eseményeknek, akkor sokkal inkább igaz az, hogy keményebb és ellenállóbb tanúja sincs. Mert ahol emberi tényezők megakadályozni akarják, amit Isten vár tőlük, ott [...] Ezért a keménységükért készek elfogadni az emberek fenytését és büntetését is [...]"⁶⁰

Avagy:

"Egyetlen határozott tévelygéstől akar Isten Igéje megóvni bennünket, és pedig attól, hogy a Földön most eláradó gonoszságot Istentől valónak tartjuk. Nagy a kísértése erre ma mindenkinek."⁶¹

Hasonló merészséggel ír Vasady Béla egyetemi tanár is a lapban:

"Sajnos, a világtörténelem nem egy esetről tud, amikor a világi felsőbbtség, a kormányzói hatalom tényleges birtokosa és gyakorlója lábbal tiporta önmaga rendeltetését [...], nem törekedett, hogy az emberek között az emberiség elve érvényesüljön. Az ily [...] uralkodók azonban többé már nem tekinthetők törvényes uralkodóknak, s az ilyen világi kormányzat többé nem méltó arra, hogy a hatalom gyakorlásában megnyilvánuló lelket a Lélek hatalmából származónak tekintsük."⁶²

A *Református Élet* ennél visszafogottabb, kevésbé prófétai ihletésű. Következménye ez nyilván a felelős szerkesztő hagyományos úri-konzervatív referenciakereteinek is, s a hasonló társadalmi hátterű olyan állandó szerzőknek, mint Szabó Imre esperes. Nyilván ezzel függ össze, hogy hasábjain meglehetősen elevenen tükröződik az eddigiek mind jobban megmutatkozó válsága, összeomlása, az emiatti zavarodottság és belső elbizonytalanodás is. Rendszeresen jelennek meg például Szabó Imre tollából olyan írások, amelyek alaphangja a beletörődés, az önfájdalom, a tragikus sorskesergés, valamint az eddig magától értetődőnek tekintett állam-egyházi viszony gond terhelte kérdése. Mindazonáltal megrendítő látni, amikor egy ilyen, számos tehertétellel küszködő, lelkiismeretével is viaskodó korszakos egyházpolitikus, aki a legvégső konzekvenciák levonására szinte "determináltan" volt képtelen, az alábbi "dialektikusan optimista" mondatok megfogalmazására kényszerül:

"Az egyház nem tehet csodát, de imádságai mégis legyőzik a gonoszt. Mert a gonosznak csak rövid ideig enged az Isten uralmat. Senki ne tegyen, sőt ne is szóljon ma olyat, amiért Isten előtt s önnön

lelkiismerete előtt nagyon kellene később szégyenkeznie, sőt bűnhődni, de mindent tegyen meg, ami keresztyén emberhez méltó segítségben, sorsvállalásban vagy mások sorsa felvételében."⁶³

A két lapról ezen túlmenően általában véve elmondható, hogy igyekezett fenntartani a keresztyén humanizmus egyetemességének eszméjét, s elutasította a bűnbakkereső szemléletet, a fajelméletet. Tartózkodtak attól, hogy a hallgatásban óhatatlanul benne rejlő cinkosságon túli mértékben, kimondottan is kétoldalú taktikázást folytatva, nagyon nem vállalható szavakat jelentessenek meg. Bátorralanul, még inkább logikai úton szuggerált stílusban és témakifejtésben elutasították az antiszemitizmust, a zsidóellenes diszkriminációk és barbaritás megnyilvánulásait.

„Az én egyházam négy századon át Krisztus tanításával tartotta össze e nemzet tiszta magyar fáját. [...] Most engedjem nemzetemet, népemet, fajomat Krisztustól elszakítani? Ezt az örökséget adjam én oda akármiféle álnacionalizmusért és nem keresztyéni fajkultuszért? Isten őrizz, hogy odaadjam atyáim örökségét” – írja, még ha némiképpen terhelt stílusban is, Révész Imre.⁶⁴

Hasonlóképpen idézhetnénk azonban Bereczky Albert, Farkas József, Muraközy Gyula, Ravasz László és Szabó Imre egyes írásaiból is. A *Református Jövő* egyik száma feltűnő tettet hajtott végre. Közölte a debreceni teológiai tanár, Czeglédy Sándor *Harc az Ótestamentum ellen* című, ugyancsak sajátos logikájú (1. az alcímet: *"Ne tegyük az Ószövetséget a zsidók Bibliájává, mert az a mienk, azoké, akik azt vallják, hogy Jézus a megígért Messiás"*), de a kor miliójében mégis felettébb szokatlan állításokat tartalmazó, hitvalló bátorságú írását. Idézzünk belőle:

"A jövő történetírása egészen világosan meg fogja mutatni, hogy jelen nyomorúságunknak egyik fő előidéző oka az a vallásos fanatizmussá hevített antiszemitizmus, amely lényegében véve nem más, mint a csődbejutott, végleg sarokba szorított világias szellem utolsó kétségbeesett ágaskodása a fajmádat formájában. Ez a szellem halálos ellensége a keresztyénség evangéliumának, mert Isten ingyen kegyelmét megvetve, az ember erejébe veti minden bizodalját." (Aligha csodálható, hogy a nyilas pártlap, a *Magyarság* szeptember 14-i száma *Quo vadis Hungare?* címmel írt fanyar glosszát a cikkről.)⁶⁵

Összegezve úgy véljük, hogy igazi alternatívát egyik lap sem tudott kínálni. Éspedig nem csak a külső körülmények következtében. A kiadványok egyes fentebb idézett hitvalló erejű példái markánsak voltak ugyan, ám összességét tekintve távolról sem nevezhetőek jellemzőnek és ráadásul több vonatkozásban is elkésettnek számítottak. A fenti református lapok szemléleti háttérében elsősorban az állt, hogy a főszerkesztőként azokat jegyző nacionalista, "úri" antiszemita Ravasz László mind jobban felismerte az adott helyzet etikai konzekvenciáit. Kifejezésre jutott ez például abban, hogy a *Református Jövő* szerkesztését gyakorlatilag átengedte az ellenállási és kritikai-prófétai vonalat képviselő Bereczky Albertnek, Bodoky Richárdnak, Péter Jánosnak. Nem érdektelen azonban az sem, hogy a szerkesztők mindebben maguk mellett tudhatták a hitvallásos orthodoxia olyan elvi alapokon nacionalizmus- és fajelmélet-ellenes képviselőit, mint a debreceni püspök, Révész Imre, illetve a már jelzett teológusok mellett Bereczky segédlelkészét, a kitűnő szellemiségű, náciellenes beállítottságú teoretikust, Pákozdy László Mártont. Végül említést teszünk még a *Református Gyülekezeti Evangélizáció Baráti Társasága* által megjelentetett, kimondottan pietista kegyességi szellemben szerkesztett *Magyar Református Ébredés* című lapról is. Szűk körű szerzőgárdájának (főként Bereczky Albert, Békefi Benő, Draskóczy László, Ecsedy Aladár, Farkas József, ifj. Victor János) határozott profétai-etikai és hitbeli bizonyosságot hangsúlyozó bátor – bár meglehetősen életidegen – hangú írásai ugyan igen keveseket érthettek csak el, ám az emberi elaljasodást egyértelműen elutasító felfogásukkal olyan markáns színfoltot képviseltek az egyházi publicisztika világában, amely méltó az

emlékezésre. A domináns hang ugyanis – eltekintve az elenyésző jelentőségű *Magyar Református Ébredéstől* – alapvetően az óvatosság és a tanácstalanságé, valamint a szívből és bátortalanságból vállalt kurzuskonformitásé. Felekezeti érzékelhető különbséget legfeljebb annyiban fedezhetünk fel az írások együttesében, hogy inkább (mint talán a reformátusoknál), vagy kevésbé (így az evangélikus orgánumok) voltak egyensúlyban egymással a kritikai szemléletű és az inkább a fennálló körülmények elfogadását motiváló publikációk.

Amit eddig megpróbáltunk összefoglalóan elmondani, valójában szükségszerűen marad mindig is torzó, lezárhatatlan történet. Éspedig mindkét vonatkozásban. Egyfelől úgy, amint a *Biblia Héber levelének* szerzője fogalmaz, amikor a mártíromságot szenvedett bizonyoságtevők fellegéről szólva azzal kénytelen lezárni a hosszú sort, hogy: "*És mit mondjak még? Hiszen kifogynék az időből, ha szólnék...-ról,...-ról,...-ról.*"

Másfelől pedig abban az értelemben, ahogy az események egyik fontos résztvevője, Kapy Béla evangélikus püspök értékelte "a protestáns egyházaknak a Sztójay-kormányral a zsidókérdés végrehajtásának módjáról folytatott tárgyalásokat, megállapítva, hogy azok "mérlege: Az egyház hatóereje elégtelenségének meglátása és lelkiismeretének marcangoló önvádja azon, hogy az evangélium szellemével misszionálásának feladatát, annak alkalmát, és idejét tékozlón vette, történelmi munkáját és felelősségét pedig bűnösül elhanyagolta."⁶⁶

[Mellékletek:]

[ad 1. fejezet]

[1.]

[A református egyházvezetés körlevele a lelkészekhez]

3828/1944 .

Nagytiszteletű Lelkipásztor Úr!

Felkérjük, hogy a legközelebbi vasárnap (július 16-án) a délelőtti istentisztelet végeztével szíveskedjék felolvasni a következő üzenetet:

"A magyarországi református és magyarországi evangélikus egyház püspökei tájékoztatni kívánják a gyülekezeteket arról, hogy mindkét evangéliumi egyház vezetősége a zsidókérdés kapcsán, különösen a megkeresztelkedett zsidók érdekében, ismételten eljár az illetékes kormánytényezőknél és ez irányú fáradozásait tovább is folytatja."

Budapest, 1944. július 12.

Kiváló tisztelettel:
az Egyetemes Konvent Elnöksége

[2.]

[Ravasz László református püspök levele]

ad 1130 – 1944. eIn. szám

E levélhez volt csatolva KOMOR OTTÓ úrnak, a cionisták főtitkárának, továbbá Török Sándornak, a Keresztyén Zsidó Tanács alelnökének levele. Török Sándor kérte, hogy levelét semmisítsem meg, ez megtörtént. Komor Ottó levelét csatoltam a kabinetirodai főnök úrhoz írott sajátkezű levelemhez, amelyben Mester Miklós helyett, aki Erdélyben van, közvetítettem számára azt a hírt, hogy a jövő héten a zsidók koncentrációs táborokba való tömörítése újra megkezdődik. A levelet lezárva, igen bizalmas jelzéssel átadtam a küldöncnek: ifj. Victor Jánosnak, hogy adja Muraközy Gyulának, aki csütörtökön délelőtt a kabinetirodai főnök úrnak személyesen átadja.

Budapest, 1944. augusztus 22.

R.L.

[ad 2. fejezet]

[1.]

[Éliás József református lelkész felhívása]

LAKATOS ETELKA REFORMÁTUS ÁRVAOTTHON BIZOTTSÁGA

Budapest, V., Szabadság-tér 12. (Református lelkészi hivatal)

Telefon: 113-152

Fogadás: hétfőn és szombaton 3–5-ig, szerdán 5-7-ig.

Budapest, a postabélyeg kelte

MÉLYEN TISZTELT IGAZGATÓSÁG!

Levélpapírunk fejében látható kép Árvaotthonunkat ábrázolja, amelyben honvédek és fehérkarszalagos munkaszolgálatosok árváit, illetve gyermekeit neveljük. Nagy és nehéz feladat hárul reánk, különösen a ruházat, élelmezés terén. Ezért fordulok a mélyen tisztelt Igazgatóságához és minden vállalathoz, ahol szeretettől áthatott szívű emberek állanak az élen. Az a kérésem, méltóztassanak segítségünkre lenni saját gyárukban, üzletükben, vállalatukban levő cikkek szíves ajándékozásával. Minden kis mennyiséget hálásan megköszönünk és örömmel fogadunk. Úgy vélem, nem is szükséges többet írnom, mert azok, akik ennek az Árvaotthonnak a neveltjei, eléggé alátámasztják kéréseinket.

Isten áldását kérve a mélyen tisztelt Igazgatóságra, vagyok

igaz szeretettel:

(Éliás József)

okl. ref. lelkész, ügyvezető titkár.

Ui.: A cím, ahová szíves adományok küldhetők: Lakatos Etelka Református Árvaotthon, Noszvaj, u. p. Bogács (20 kg-nál súlyosabb küldemény esetén utolsó vasútállomás: Eger)

* Szerzőnek a protestáns egyházi embermentés vizsgálatával foglalkozó, e tanulmány bevezetőjeként írott átfogó elemzéséből – terjedelmi okok miatt – csak a befejező rész rövidített összegzését állt módunkban felvenni a kötetbe. (Sz. Sz.)

¹ *Evangélikus Országos Levéltár* (a továbbiakban EOL) 4/b. fond: 568/1944. 5. o.

² Bővebben: Bereczky Albert: *A magyar protestantizmus a zsidóüldözés ellen*. Budapest, Református Traktátus Vállalat, 1945. (Reprint: 1984); Fűrj Zoltán: *Az evangélikus egyház és a Holocaust*. (Dokumentumkiadás) In: Világosság, XXXII/12. sz. (1991), 939-953. o.

³ Fűrj Zoltán: *Az evangélikus egyház és a Holocaust*. In: Világosság 1991[32]/12. 939-953/945. o.

⁴ L. pl.: *Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára* (a továbbiakban: RL) A.1/a. fond 1944.

⁵ *Pro memoria*. Egy fejezet Ravasz László készülő püspöki jelentéséből. *Szigorúan bizalmas kézirat gyanánt*. (30 oldalas litografált nyomtatvány. Így nem került be a háború utáni, tervezett püspöki jelentésbe. Készült 1944-45-ben. Saját tulajdonban. Továbbiakban: *Pro memoria*) 10. o. L. még: Bereczky i.m. 14-15. o.

⁶ *Körlevél a Tiszántúli Református Egyházkerület valamennyi lelképásztorához*. Debrecen, 1944.

június 1. 2500/1944. sz.

⁷ *Pro memoria*. 18-19. o.; Bereczky i.m. 20-22. o.; Fűrj i.m. 946-947. o.

⁸ *Pro memoria*. 21-22. o.; Bereczky i.m. 22-24. o.; Fűrj i.m. 948-949. o.

⁹ *Pro memoria*. 26. o.; Bereczky i.m. 26. o.; Fűrj i.m. 950. o.

¹⁰ EOL 2/a. 1606/1944. (1944. IX. 29.)

¹¹ L. Lévai Jenő: *Szürke könyv. Magyar zsidók megmentéséről*. Budapest, Officina. é.n. 45. o.

¹² *Pro memoria*. 22-23. o.

¹³ L. pl.: Randolph L. Braham: *A magyar holocaust*. Budapest. Gondolat. 1988. II. kötet, 25. fejezet.

¹⁴ L. ehhez: Majsai Tamás: Ökumenikus egyházi intézmények és személyek, valamint a Magyar ország Református Egyház szerepe az embermentő tevékenységben. Egy lehetőség lehetetlen ségének története. (Kézirat, megjelenés előtt.)

¹⁵ L. ehhez: *Komoly Ottó naplója. 1944*. Közli: Mester Miklós, Majsai Tamás és Schmidt Mária. In: A Ráday Gyűjtemény évkönyve. III. 1983. Budapest, 1984. 238-305. o.

¹⁶ A levelet Langlet Waldemar, a Svéd Vöröskereszt magyarországi főmegbízottja és Ordas Lajos evangélikus lelkész vitték el Esztergomba. L. ehhez: Nina Langlet: *A svéd mentőakció. 1944*. Budapest. Kossuth, 1988. 170-171. o. A hercegprímás az együttműködést azzal utasította vissza, hogy ő már megelőzően tiltakozott Szálasinál. L. ehhez: Lévai i.m. 170. o. Nem volt azonban teljes az egyetértés a protestáns felekezetek között sem. L. ehhez: *Pro memoria* 28. o. és Bereczky i.m. 32-34. o.

¹⁷ EOL 2/a. fond: 1552/1944.

¹⁸ L. 1. sz. j. 5. o.

¹⁹ *Tiszakerületi ev. püspök 633-2/1/1944. sz. körlevele*. EOL: 1. 1. sz. j.

²⁰ A Dunáninnyi Ev. Egyházkerület püspökének 1944. V. 6.-án kiadott. 1/1944. sz. körlevele. EOL, uo.

²¹ RL: Budapest Kálvin Téri Református Egyházközség Irattára. *Lelkesi levelezés 1943-1946*. 43. doboz. L. 295/1944. "

²² L. 6. sz. j.

²³ EOL 4/b. fond: 1558/1944.

²⁴ L. Éliás József: *Ebédén Apor püspöknél*. In: *Élet és Jövő*. I. évf. 5. sz. (1944. VII. 7.)

²⁵ MOL K 171/138. cs. A Jó Pásztor tevékenységéhez és az *auschwitz* jegyzőkönyv történetéhez 1. Szenes Sándor: *Befejezetlen múlt. Keresztények, zsidók, sorsok*. Bp., 1986. (Szerzői kiadás)

²⁶ Archives du Comité International de la Croix-Rouge (Genf). GJ/48 (ct. 216): Mission de M. Lec-lerc [u.]: "Kinderheime. Gyermek-akció (pesti). *Pap tanár*. (Andrássy út)."

²⁷ L. Sztéhlo Gábor: *Isten kezében*. Budapest. A Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, 1984.

²⁸ EOL1/a. fond: 169/1945.

²⁹ L. pl. Tóth Károly: Mit tett a magyar református egyház a zsidóüldözés ellen? In: *Confessio*. IX.1985/2. 15-24. O.; Bottyán János: A fákljától – az Abigélig. Újabb kori egyházunk képe a kortárs magyar szépirodalomban. In: *Confessio*. 1982/3. 71-88. o.

³⁰ *Református Egyház Zsinati Levéltára* (továbbiakban REZSL). 22. fond. Minősítési jegyzék. Victor Erzsébet. (1946. IV. 23.)

³¹ Magyar Auschwitz Alapítvány Dokumentációs Központ (a továbbiakban: MAADK).

³² L. Bereczky: *A magyar protestantizmus...* 38-40. o. és Lévai i.m. 95-96. o.

³³ Soos Géza és az SDG tevékenységéhez 1.: Soos Gézáné Tüdös Ilona: *Mint Jézus Krisztus jó vitéze. Emlékezés Soos Gézára*. Bp., 1989.; Soos Gergely Ferenc: *A házigazda (Soos Géza emlékére)*. In: *Confessio*. VII. évf. 1983/1. 22-28. o. Uo.: *A nagy szárszói táborok elnöke: Bognár István*. Uo. 1983/2. 69-75. o.

³⁴ L. ehhez: Bartha Tibor: *A Magyarországi Református Egyház 1944-ben*. In: *Confessio*, VIII. évf. 1984/3. 3-8. o., továbbá: *A magyar antifasiszta ellenállás és partizánmozgalom. Kislexikon*. (a továbbiakban: *Kislexikon*.) Budapest, Kossuth, 1987.

³⁵ L. ehhez: *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház 1867 és 1978 közötti történetéből*. Budapest. A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. 1983. (Studia et acta ecclesiastica 5.) 453-455. o.

³⁶ *Dunántúli Református Egyházkerületi Levéltár* (a továbbiakban: DEL). lia. fond: 1823/1944., 3758/1944.

³⁷ L. ehhez: Szigeti Jenő: *"Az üzőttek arany színű papja"*. In: Uő.: *"És emlékezzél meg az útról."* *Tanulmányok a magyarországi szabadegyházak történetéből*. Budapest, Szabadegyházak Tanácsa, 1981. 203-212. o. A kisegyházaknak az embermentő tevékenységben játszott szerepéről közöl információkat Uő.: *A kisebb magyarországi egyházak*. In: *A magyar protestantizmus 1918-1948. Tanulmányok*. Budapest, Kossuth, 1987. 171-272. o.

³⁸ L.: Szigeti Jenő: *A kisebb magyarországi egyházak*.

³⁹ *Kislexikon*. 248, 297. o.

⁴⁰ L. ehhez részletesen is: D[enis] V[alentin] Szántó: *With God against Hitler*. Budapest, Hungarian Unitarian Church, 1946.

⁴¹ REZSL: 15. fond K. 20/1944.

⁴² L. ehhez: Papp Vilmos: *"Maradj mindig Ember..."* In: Reformátusok Lapja. IX. évf. 35. sz. (1965. VIII. 29.) 1. o. és uő.: *Antiszemitizmus a Bibliában?* In: Theologiai Szemle. XXXIII. évf.(UF). 1990/2. 113.o.

⁴³ Közli: *Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez.* 3. Szerkesztette: Karsai Elek. Budapest, A Magyar Izraeliták Országos Képviselete kiadása, 1967. 19-22. o.

⁴⁴ DEL 1/a. fond: 2366/1944.

⁴⁵ L. ehhez: Máthé Elek: *Zsidómisszió vagy zsidóüldözés.* In: Theologiai Szemle. III. évf. (UF). 1960/1-2.43-48. o. és MAADK

⁴⁶ Eredetiről készült fénymásolat saját tulajdonban.

⁴⁷ Eredetiről készült fénymásolat saját tulajdonban.

⁴⁸ L. ehhez: Bottyán János *i.m.*

⁴⁹ L. ehhez: Fabiny Tamás: *Keken András életregénye.* Bp., 1992. (Szerzői kiadás)

⁵⁰ Veres Péter: *Az ország útján.* Budapest, Szépirodalmi, 1965. 133-136. o.

⁵¹ L. ehhez: Macskásy Pál: *"... a sötétség tenger árja ellen..."* *Holland menekültek Magyarországon a második világháború alatt.* In: Hollandból Magyarra. Kultúrhistoriai tanulmányok és szemelvények. Bp., 1986. 189-222. o.

⁵² L. ehhez: Zsindelyné Tüdös Klára: *Csizma az asztalon.* Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern. 1978., továbbá: Dizseri Eszter: *Aki sokakat fogadott be... Megemlékezés Zsindelyné Tüdös Klára gyermek- és zsidómentő missziójáról halálának 10. évfordulója alkalmából.* Schifferné Szakasits Klára: *Magamról és másokról.* Budapest, Magvető (Tények és tanúk), 1983.361. o.

⁵³ Tevékenységéhez 1. pl. Bereczky Albert: *Hálaadás. Igehirdetések, előadások, cikkek, tanulmányok.* Budapest, A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya. 1990. 93-96. o., és *Interjú Bereczky Albert református püspökkel.* In: Nők Lapja, 1954. IX. 30.

⁵⁴ L.: Nagy Kornél *dunaalmási lelki pásztor emlékezete.* In: Református Egyház. XIII. évf. 1961/1. 16. o.; Bottyán János: *Emlékeket őrizzük kegyelettel...; Nagy Kornél.* In: XVI. évf. 1964/8., 173-174. o. Továbbá: Vadász Ferenc: *Legenda nélkül. Száz partizán és ellenálló története.* Budapest, Magvető, 1975. 110-111. o.

⁵⁵ L. ehhez: Rédey Pál: *Az elfelejtett ember.* Budapest, A Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, 1978. és Vadász i.m. 130-131. o. Szivák Emilhez: *Kislexikon* 77. o. és *EOL* 2/a. fond: 1780/1974.

⁵⁶ *Evangélikus Élet* (a továbbiakban: *EE*) XII. évf. 19. sz. (1944. V. 6.) 5. o.

⁵⁷ *EE* XII. évf. 31. sz. (1944. VII. 29.) 3. o.

⁵⁸ *EE* XII. évf. 36-37. és 39-41. sz. A citált rész: 41. sz. (1944. X. 14.) 4. o. A befejezetlen közlés folytatására ezután már nem került sor.

⁵⁹ *Harangszó.* Országos evangélikus néplap. 35. évf. 22. sz. (1944. V. 28.) 1. o.

⁶⁰ *Református Jövő* (a továbbiakban: *RJ*) V. évf. 12. sz. (1944. III. 22.) 1. o.

⁶¹ *RJ* V. évf. 19. sz. (1944. V. 10.) 1. o.

⁶² *RJ* V. évf. 21. sz. (1944. V. 24.) 1. o.

⁶³ *Református Élet* (a továbbiakban: *RE*) XI. évf. 16. sz. (1944. IV. IS.) 1. o.

⁶⁴ *RE* V. évf. 31. sz. (1944. IX. 16.) 4. o.

⁶⁵ *RJ* V. évf. 35. sz. (1944. VIII. 30.) 1. o. *Magyarság.* XXV. évf. 208.16819. sz. (1944. IX. 14.) 4. o.

⁶⁶ *EOL* 2/a. fond: 240/1975. 20. o.